

UIT DE VERENIGING

AART SCHURINK

‘Gemaakt in Epe’, opvolger van ‘Heel Epe fietst’

Het erfgoedfestival Gemaakt in Gelderland, waar Epe onderdeel van uitmaakt en waaraan Ampt Epe deelneemt, maakt vele tongen los. Van 12 juni tot 20 september 2015 zijn er verschillende evenementen in de provincie Gelderland, waaronder in Epe. De thema's zijn onder andere baksteen, meubels, textiel, papier, voedsel en hout. Ampt Epe is lid van de kerngroep die 'Gemaakt in Epe' in goede banen probeert te leiden. U hoort er vast nog meer over.

Boek Ampt Epe komt dichterbij

Zoals al eerder vermeld, is het bestuur van Ampt Epe voornemens een boek uit te brengen over de cultuurlandschapsituatie begin negentiende eeuw. Er is een projectplan geschreven in samenwerking met bureau Cultuurland Advies te Wapenveld, en subsidieaanvragen zijn de deur uit. Nog niet alle organisaties hebben gereageerd op ons subsidieverzoek, maar de gemeente Epe, de Rabobank Noord-Valuwe en het Waterschap Vallei en Veluwe hebben hun bijdrage al toegezegd. Hoewel de financiering nog niet helemaal rond is, wordt nu al wel nagedacht hoe we kunnen komen tot het eindproduct, waarin de situatie van omstreeks 1800 wordt onderzocht, beschreven en overzichtelijk wordt gepresenteerd op de hedendaagse topografische kaarten.

Zoektocht naar schilderijen P. Visser gaat door

De tekenaar, geboren in Doetinchem en gewoond hebbende in Oene, heeft in deze omgeving veel schilderijen gemaakt. Bij de Oudheidkundige Kring Voorst (OKV) en Ampt Epe zijn ruim 20 werken bekend, maar lang niet allemaal zijn ze gevonden. De OKV wil in het najaar van 2015 een expositie houden met schilderijen van P. Visser. Wie schilderijen kent en weet waar ze zich bevinden, wordt verzocht zich in verbinding te stellen met alinevandam@ampt-epe.nl. Meer weten over deze schilder? Lees verderop in dit nummer de jarenlange zoektocht van G.S. van Lohuizen en later W. Terwel!

Collectie Gelderland lanceert totaal vernieuwde website met meer dan 400.000 erfgoedbronnen

Een geweldig initiatief waar, naast CODA Archief, ook musea, bibliotheken en Beeldbank Gelderland aan meewerken. Zoekend op Epe trof ik een prentbriefkaart aan van een schaapskooi, gedateerd in 1906 en uitgegeven door J.L. Scholten te Epe. Ook vond ik 233 treffers met 'Vaassen', waaronder een mooie afbeelding van de Geelmolen. Een bezoekje meer dan waard! <http://www.collectiegelderland.nl>

Commandobunker Seyss-Inquart in Apeldoorn enkele weken open

Rond de viering van 70 jaar bevrijding is het gebouw, dat hoort bij een statige villa aan de Loolaan in Apeldoorn, in april en mei 2015 enkele weken open. De bunker is niet vaak geopend voor publiek, dus maak daarvan gebruik. Zie eventueel ook www.oud-apeldoorn.nl

Slot Nijenbeek op landgoed De Poll in Voorst

De provincie Gelderland heeft 2,5 miljoen euro subsidie beschikbaar gesteld voor consolidatie van de ruïne en de directe omgeving. Het consolidatieplan is goedgekeurd. Gezamenlijk wordt gekeken naar een passende openstelling na de restauratie die eind 2015 gereed moet zijn. Het naastgelegen huisje Sonneberg wordt ingericht als informatiecentrum.

Bijzondere tentoonstellingen in Deventer

In de hal van het stadsarchief en de Atheneumbibliotheek zijn topstukken van de historische collectie te zien. Zo kunt u er het getijdenboek uit 1490 en het Parijse bijbeltje uit de periode 1250-1300 bekijken. Een deel van de expositie is een wissel-tentoonstelling. Daarin onder andere een boekrol met bijbelverhalen, aangevuld met wereldse geschiedenis. Vanaf maart tot juni is 'het gedrukte boek' aan de beurt. Adres: Klooster 12, Deventer. Geopend op werkdagen. Toegang gratis.

Lijksilhouet De Schaker teruggebracht naar gemeentehuis Twello

In 2013 is in het plangebied De Schaker in Twello bij archeologisch onderzoek een klein grafveld gevonden uit de prehistorie. Binnen een ronde greppel lag een heel bijzondere begraafing: een zogenaamd lijksilhouet van 4500 jaar oud. De vondst van het silhouet trok vorig jaar landelijk de aandacht en staat nu in de hal van het gemeentehuis tentoongesteld. Er is ook een film te zien van de opgraving.

Gelderse torens uit de tijd van de republiek

Wat hebben James Gibbs, de toren van St. Martins in the Fields in Londen en de toren van hervormde kerk in Doorspijk met elkaar gemeen? En wat te denken van de torenhelm van de Grote of Andreaskerk in Hattem en de schepentoren van het stadhuis van Kampen? Thomas von der Dunk, cultuurhistoricus en publicist, heeft hierover een uitgebreid artikel geschreven, dat is verschenen in het november-nummer van *Venster*, het kwartaalblad van de Stichting Oude Gelderse Kerken. Het artikel toont ook veel afbeeldingen van kerktorens als voorbeeld. Het volledige artikel is te downloaden op de site van de Stichting. Ga daarvoor naar de website: www.oudegeldersekerken.nl. Klik op Nieuws en vervolgens op Kwartaalblad Venster. Vervolgens op Download artikelen (pdf).

EVENEMENTENAGENDA 2015

Voor 2015 staan nu definitief de volgende evenementen op de agenda:

Donderdag 29 januari: de winterlezing

Willy Smit-Buit neemt ons in deze lezing mee naar de geschiedenis van de laatste bewoners van kasteel Cannenburch: de Duitse familie Cleve. Deze familie bewoonde destijds het huidige Koetshuis, vandaar ook dat de lezing in restaurant 't Koetshuis in Vaassen plaatsvindt. Aanvang 20.00 uur; zaal open 19.30 uur.

Donderdag 23 april: de leden/jaarvergadering

Na de pauze (rond 20.45 uur) zal door Martijn Horst, projectleider cultuurhistorie, een lezing worden verzorgd over het ontstaan en de geschiedenis van het Maal-schap Gortelsche Bos. De vergadering vindt plaats in het Kulturhus aan de Stationsstraat 25 te Epe en begint om 20.00 uur. Zaal open vanaf 19.30 uur.

Zaterdag 23 mei: de voorjaarsexcursie

Als vervolg op de lezing van 23 april staat deze excursie naar het Gortelsche Bos ook onder leiding van Martijn Horst. We verzamelen ons vanaf 13.30 uur op een nog nader aan te geven plaats van samenkomst, waarna de circa twee uur durende (wand)excursie duurt tot ongeveer 16.00 uur.

Zaterdag 24 oktober: de najaarsexcursie

Onder leiding van leden van onze Elburgse zustervereniging Arent toe Boecop zal er een stadswandeling plaatsvinden in deze voormalige Hanzestad. De ontvangst vindt om 13.30 uur plaats in het Gruithuis (de thuisbasis van de vereniging) aan de Krommesteeg, waarna vanaf 14.00 uur de circa twee uur durende stadswandeling volgt door de historische binnenstad.

Opgave voor deelname aan deze excursie is verplicht. U kunt zich vanaf 1 t/m 17 oktober 2015 opgeven (onder vermelding van het aantal personen): per e-mail via eef.brummel@telfortglasvezel.nl of telefonisch op 0578 - 61 49 39.

Dinsdag 17 november: de filmavond

D. Otten neemt ons in een dia PowerPointpresentatie mee naar een ver achter ons liggende periode van de geschiedenis, namelijk hoe het christendom verscheen in Saksenland. De filmavond vindt plaats in de grote zaal van het wijkcentrum Burgerenk aan de Klimtuin in Epe. Aanvang: 20.00 uur. Zaal open vanaf 19.30 uur.

NB 1: Voor alle evenementen geldt: gratis deelname van leden met eventuele partner; niet-leden betalen € 3,50.

NB 2: Het is altijd mogelijk dat een geprogrammeerd evenement, om welke reden dan ook, niet kan doorgaan. Dit wordt altijd vermeld op onze website www.ampt-epe.nl. Raadpleeg dus te allen tijde vooraf de info op onze website!

LANGE AVONDEN

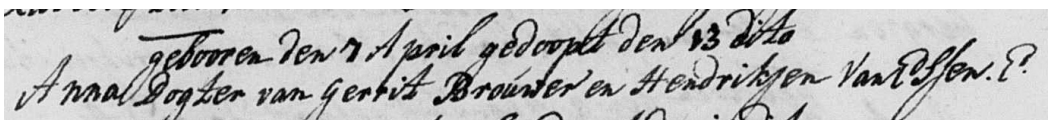
FER JANTZEN

De afgelopen wintermaanden heb ik weer heel wat lege plekken in mijn familiestamboom kunnen opvullen. Nu de avonden nog lang zijn, merk je dit op internet bij de zoeksites als *wiewaswie.nl* en *zoekakten.nl*. Die zijn traag. Zeker voor bewoners van het 'buitengebied', die het voor hun internet nog met een dun koperdraadje moeten doen. Op *wiewaswie.nl* (vroeger GenLias) worden naast steeds meer burgerlijke-standgegevens nu ook doop-, trouw- en begraafboeken geplaatst. De zoekfunctie van WieWasWie is vorig jaar uitgebreid waardoor het zoeken op twee namen mogelijk werd. Op *zoekakten.nl* (vroeger Genver) zijn door een mooie gebruikersinterface vele verfilmde aktes van de Genealogical Society in Salt Lake City, USA, eenvoudig op te vragen. Daaronder bevindt zich een zeer groot aantal doop-, trouw- en begraafboeken. Zoeken op naam is hier niet mogelijk, maar bij de wat kleinere gemeentes is dit niet bezwaarlijk. Wanneer u bij WieWasWie een huwelijk of overlijden begin 19e eeuw hebt gevonden met de leeftijd en plaats van herkomst, is op de films al snel de doop gevonden en met een beetje doorzetten ook het huwelijk van de ouders. Daar staat soms weer informatie over de herkomst, wat dan weer naar de doop van die ouders leidt. Het is dus niet onmogelijk uw stamboom een flink eind over Napoleon heen te tillen. Neem ook de doopge-
tuigen over; die kunnen inzicht geven in de gezinssamenstelling van vader of moeder.

GEEN GENEALOGISCHE VERENIGING

Ampt Epe is geen genealogische vereniging. Daarvan zijn er al genoeg. Voor de amateurgenealoog die alleen of samen met anderen onderzoek wil doen, is het Streekarchief Epe-Hattem-Heerde de aangewezen plaats. U hebt daar de beschikking over heel veel bronnenmateriaal. Voor het delen van de resultaten van uw onderzoek met anderen staan verschillende wegen open. U kunt uw werk bijvoorbeeld aanbieden bij de Vereniging Veluwe Geslachten (VVG). Zij kunnen uw werk publiceren in hun tijdschrift. Sommigen gaan veel verder en laten het werk in boekvorm uitkomen. Het kwartaalblad van het Centraal Bureau voor Genealogie geeft daarvan elke keer blijk.

Wilt u uw werk in een kleinere kring delen, dan is Ampt Epe daarvoor de aangewezen plaats. Op onze website *ampt-epe.nl* is vanaf nu ruimte voor publicaties van

Een detail uit het doopboek van Epe, 1789

leden. Daarbij denken wij aan kwartierstaten, stamreeksen en genealogieën van families die voor een belangrijk deel op de Veluwe gewoond en geleefd hebben. U vindt de nieuwe rubriek in het Menu onder Genealogie. Daar staat ook een voorbeeld van een genealogie van de familie Gerrevink. In de bijlage bij die publicatie kunt u de vele bronnen zien waarvan gebruik kon worden gemaakt.

Haal uw stamboom weer eens uit de kast. Misschien nog uitgetypt op enkele vellen papier of in de vorm van schematische overzichten. Leg de gegevens bij voorkeur vast op de pc met een genealogieprogramma.

Op <http://genealogie-software.startpagina.nl> vindt u een ruim overzicht. Vele zijn Nederlandstalig en vaak bestaan er geheel of gedeeltelijk gratis versies. Er zijn ook zogenaamde online programma's, veelal van Amerikaanse oorsprong. Die ogen heel fraai, maar zijn wel erg commercieel. Alle programma's kunnen fraai opgemaakte overzichten produceren. U zult zien hoe snel u inzicht krijgt in het verleden van uw familie. En met de vele bronnen op internet hoeft u niet meer door weer en wind naar het provinciearchief.

Onze voorzitter staande voor de 'Family History Library' van de Genealogical Society in Salt Lake City, USA.

BELANGSTELLING?

Bij voldoende belangstelling wil Ampt Epe u graag een middag of avond bijpraten over archiefonderzoek met de pc en over het gebruik van software voor de amateur-genealoog. Laat uw belangstelling blijken en stuur eens een mailtje aan redactie.genealogie@ampt-epe.nl of stuur een briefje aan Ampt Epe / Genealogie, Postbus 114, 8170 AC Vaassen.

Ik wens u veel plezier in het uitpluizen van uw familiegeschiedenis.

BERICHT VAN ONZE PENNINGMEESTER

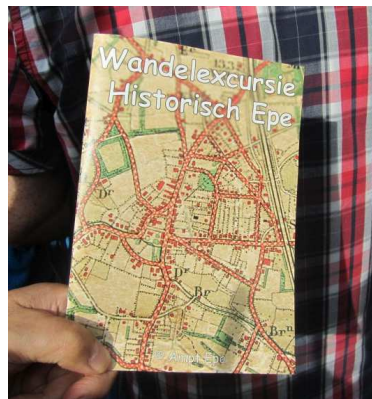
Ook dit jaar doet Ampt Epe weer mee aan het Rabobank Clubkasfonds. Leden van onze vereniging die lid zijn van de Rabobank krijgen in de week van 9 maart een uitnodiging van de Rabobank om een stem uit te brengen op een van de deelnemende verenigingen. Als u onze vereniging een warm hart toedraagt, dan verzoeken wij u uw stem aan Ampt Epe te geven. Tot 31 maart a.s. hebt u de tijd om uw stem uit te brengen. Bij voorbaat dank voor uw stem.

BEKNOPT VERSLAG NAJAARSEXCURSIE 2014

Eef Brummel

Onder ideale weersomstandigheden vond op zaterdag 18 oktober jl. de zeer geslaagde najaarsexkursie plaats door het centrum van Epe. Een groot aantal leden nam deel aan de excursie die door Jan Paasman goed was voorbereid en onder zijn leiding voortreffelijk werd uitgevoerd.

Ter begeleiding en visuele ondersteuning van de excursie had Jan een fotoboekje *Wandelexcursie Historisch Epe* samengesteld met foto's van historische panden die voor een deel nog bestaan, maar waarvan ook een groot aantal helaas in de loop der tijd is verdwenen. Dit boekje werd aan alle deelnemers aan de excursie uitgereikt.

*Links: de groep onder leiding van Henk Kloezeman.
Rechts: de groep onder leiding van Jan Paasman.*

De wandeling voerde ons onder andere langs de volgende historische plaatsen: De voormalige herberg De Posthoorn; de plaats van het vroegere Hotel Essenburg, later Het Wapen van Epe; de plaats waar de oudste herberg van Epe heeft gestaan, in de 20e eeuw bekend als Café Boeve; het pand waar vroeger Drukkerij Hooiberg was gevestigd; het Sweerts de Landaspark en de plaats waar ooit De Quickborn heeft gestaan.

Wij genieten nog even na in café-restaurant De Middenstip, het voormalige Hof van Gelre, en danken Jan Paasman en Henk Kloezeman voor de uitvoering en begeleiding van deze buitengewoon geslaagde excursie.

RUTGERUS VITTAEUS, PREDIKANT VAN EPE (1605-1625)

EVERT DE JONGE

INLEIDING

In zijn kerkgeschiedenis van Epe behandelde G.S. van Lohuizen alle predikanten die vanaf eind zestiende eeuw op de kansel van de Dorpskerk in Epe stonden.¹⁾ Ook aan Rutgerus Vittaeus werden enkele bladzijden gewijd. Meer aandacht was er voor Franciscus Martinet, die midden zeventiende eeuw beroepen werd in Epe. Aan de ene kant is dat niet zo verwonderlijk, want Martinet liet een literaire erfenis na en er zijn brieven van hem bewaard gebleven. Er was dus veel over hem te vertellen. Toch had Van Lohuizen best wat meer aandacht kunnen schenken aan Vittaeus, die bij zijn aankomst in Epe allesbehalve in een gespreid bedje terechtkwam. Hoe was de situatie toen Vittaeus in 1605 in Epe arriveerde? De reformatie was weliswaar ingezet, maar dat had niet geleid tot een massale overgang van rooms-katholieke gelovigen naar de protestantse kerk. Vittaeus zou eraan bijdragen dat dit proces voortgang zou krijgen door de oprichting van een kerkenraad, de stichting van een kosterij annex school, en het beheer van de kerkelijke goederen. Een reden om de ontwikkelingen rond 1600 en kort daarna onder de loep te nemen, wat mogelijk is door het oudste nummer in het kerkarchief, een door Vittaeus gemaakt kerkenboek.²⁾

Uit recente studies blijkt duidelijk dat het merendeel van de toenmalige Nederlanders op religieus terrein – niet verrassend – ambivalent stond in geloofsvraagstukken. Natuurlijk waren er fanatiekelingen aan zowel rooms-katholieke als protestantse zijde. De eersten vonden de inquisitie een acceptabel dwangmiddel en de tweede groep vond dat het geloof van bovenaf moest worden opgelegd door het ‘papisme’ te bestrijden. Gelukkig werd de inquisitie met de Spanjaard het land uit gewerkt en zouden onder de protestanten de gematigden het voor het zeggen krijgen. In de twintigste eeuw ontstond een discussie over de overgang van de bevolking tot het protestantisme. Is deze vrijwillig en uit overtuiging overgegaan tot het protestantisme of werd dat geloof opgelegd door de overheid? We zullen zien hoe dit in Epe verliep.

Eerst behandel ik de religieuze situatie op de Veluwe, i.c. Epe. Daarna zien we Vittaeus in Epe verschijnen en volgen we diens activiteiten. Het slot handelt over enkele opvallende zaken uit het door hem aangelegde kerkenboek, de bron waarop dit artikel grotendeels is gebaseerd.

ROOMS-KATHOLIEK OF PROTESTANT?

Hoe stond het ervoor met de bevolking in religieus opzicht? Gedurende de zestiende eeuw was ook het platteland geconfronteerd met andersdenkenden. Via de geregelde contacten met steden, zoals Deventer, kwamen traktaten en ander drukwerk over nieuwe denkbeelden bij de dorpeelingen onder de aandacht. En omdat –

anders dan zoals vaak verkondigd – in de Nederlanden velen konden lezen, waren die onderwerp van gesprek. Bestaande denkbeelden, verkondigd vanuit de gevestigde (rooms-katholieke) kerk, werden in twijfel getrokken, maar dat leidde niet op grote schaal tot vertrek uit die kerk. Wel ontstond er een grote middengroep van katholieke protestanten of protestantse katholieken, zoals deze gematigden door de historicus J.J. Woltjer worden genoemd. Een deel van de groep helde over naar het protestantisme, een ander deel naar hetatholicisme. Een ding had de groep gemeen: ze wilden beslist geen vervolging van andersdenkenden; met waling keken zij naar de inquisitie en waar mogelijk werd die tegengewerkt. Toen in 1567 de Bloedraad zijn entree maakte en twee commissarissen de Veluwe overtrokken om namen te verzamelen van geuzen en protestanten, vonden ze nauwelijks medewerking. De schouten en pastoors zouden eendrachtig vage getuigenissen afleggen en als er al namen werden genoemd, betrof het vaak elders verblijvenden. De religieuze houding van de Veluwnaar was dus verdraagzaamheid, net zoals elders in de Nederlanden. Het gedachtegoed van Erasmus zal hier ongetwijfeld aan bijgedragen hebben. De Opstand, die in 1566 begon, was dan ook niet zozeer een religieoorlog, als wel een opstand tegen een niet-luisterende vorst die bovendien ver van zijn onderdanen woonachtig was.³⁾ Wat ontstond was een gewapende strijd, waarin (soms fanatieke) religieuze minderheden een belangrijke rol zouden spelen, waardoor er uiteindelijk scheuring kwam in de Nederlanden. Zoals al verwoord, zagen de opstandelingen – de Staatse partij – kans om tussen 1580-1590 hun gezag op de Veluwe te vestigen, waardoor de vijand – zo dacht vrijwel iedereen er toen over – op termijn uit onze streken verdreven zou worden. Daarna zou de (nieuwe) Staatse overheid de reformatie inzetten; een protestantiseringsproces volgde. In het westen startte dit proces al in de jaren na 1573. Pas nadat de Spanjaarden waren verdreven in het noorden, gevolgd door het oosten, zou dat ook daar aan de orde komen.

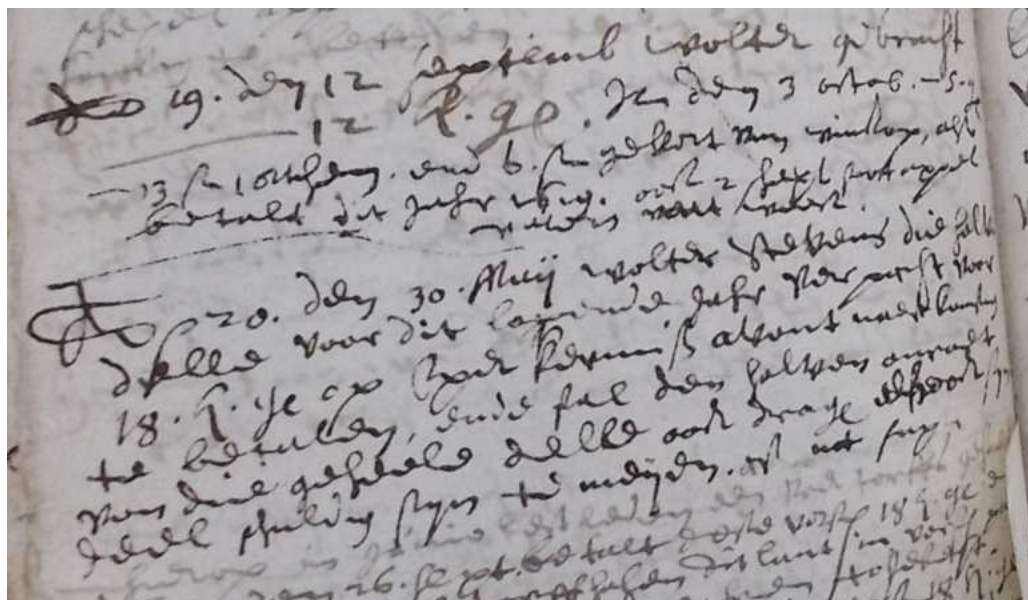
DE (RELIGIEUZE) SITUATIE OP DE VELUWE CIRCA 1600

Voor 1590 was de Veluwe verdeeld in een Staats en een Spaans deel. Langzaam wisten de Staatsen zich meester te maken van het gebied en drongen zij de Spanjaard over de IJssel. Het gevaar was pas echt geweken na de inname van de IJsselsteden Deventer en Zutphen in 1591. Daarna volgde een periode van stabilisatie, de gevechten vonden elders plaats, al bleef men niet gevrijwaard van de afdracht van contributie (betaling om plunderingen te voorkomen) en zorgde de aanwezigheid van landlopers en doortrekkende eigen en Spaanse soldaten voor een gevoel van onveiligheid. Vanaf het laatste decennium van de zestiende eeuw zag het centrale gezag kans de overheidsadministratie weer op orde te brengen. Zo werden de domeingoederen weer opgespoord en werd de inning van de schatting (grondbelasting) ter hand genomen. Het lokale gezag lag als vanouds bij de schout, maar de Veluwse jonkers zouden de uitzetting van de schatting gaan controleren en legden daarmee de basis voor het toekomstige ambtsjonkergezag. De plattelandsbevolking krabbelde overeind, er werden nieuwe initiatieven ont-

plooid, zoals in Apeldoorn en Vaassen, waar de kiem werd gelegd voor de papier- en koperindustrie.⁴⁾

Eveneens aan het eind van de zestiende eeuw werd de reformatie in gang gezet. Er kwam een provinciale synode, waaronder een aantal classissen vielen. Epe, Oene en Vaassen kwamen bij de classis Neder-Veluwe, die jaarlijks vergaderde. Deze instantie toetste vooral in de eerste jaren of de voormalige pastoors zich hielden aan de protestantse leer. Sommigen van hen 'bekeerden' zich, sommigen niet. Ook was er een groep weifelaars die een deel van de nieuwe leer wel, maar ook een deel niet erkende. Uiteindelijk werden zij die de door de classis opgestelde regels – waarin het 'ware geloof' uiteen werd gezet – niet ondertekenden afgezet. De classis kreeg eveneens te maken met nieuwe predikanten, die vaak elders uit het Duitse Rijk kwamen. Er waren daar hele landstreken die al ruim een halve eeuw het protestantisme aanhingen. Dit leidde ertoe dat er een ruim aanbod was van predikanten opgeleid aan universiteiten, zoals die van Heidelberg. In de Republiek was er een tekort aan protestantse zielzorgers, dus trokken jong opgeleide predikanten naar onze streken. Dit stond in de ogen van de classissen garant voor de zuiverheid van de protestantse leer, al werd ook bij deze heren – voor de vorm – een examen afgenomen.

Naast het ijveren voor een zuivere protestante leer hield de classis zich ook bezig met belangenbehartiging, want de meeste predikanten werden geconfronteerd met slechte huisvesting en dito betaling. Vaak woonde nog een pastoor in de pastorie, die soms ronduit weigerde afstand te doen van zijn woning. De nieuwbakken pre-

Een bladzijde uit het kerkenboek: Op 30 mei 1620 pachtte Wolter Stevens de halve Delle voor 18 Keizerguldens en beloofde te komen betalen 's avonds op Eper kermis. Ook nam hij aan de gehele Delle vrij te houden van onkruid door dat 'weg te maaien'.

dikant moest dan zijn intrek maar nemen in een herberg of hopen dat er een andere woning beschikbaar was. Zijn salaris moest betaald worden uit de kerkelijke inkomsten, zowel uit de kerkengoederen als de bezittingen van de vicarieën. Over de kerkengoederen waren de kerkmeesters heer en meester, terwijl de collators – nazaten van de oorspronkelijke stichters – van de vicarieën de afdracht van geld en goederen regelden. Nu waren de genoemden niet allen protestant of protestantsgezind. Vaak wilden ze de pastoor handhaven. De betaling aan de predikanten verliep dan ook allesbehalve vlekkeloos. Het geklaag van de diverse predikanten over zowel de huisvesting als de financiën zou tot in de eerste decennia van de zeventiende eeuw aanhouden. Uiteindelijk wisten de classissen de Staten van Veluwe zover te krijgen dat zij opdracht gaven aan de lokale autoriteiten om de kerkelijke bezittingen te inventariseren, zodat voor de predikanten duidelijk werd wat zij aan inkomsten mochten verwachten.⁵⁾ Uiteindelijk kwam het voor elkaar; het natje en droogje werd geregeld.

REFORMATIE IN EPE

Tijdens de reformatiefase was het ruime denken van de middengroep nog steeds aanwezig zodat het een halve eeuw duurde, voordat er pas echt sprake was van een protestantse samenleving in Epe, i.c. de Veluwe. Zo hield men in 1651 in Vaassen nog een processie! Ook zou het lang duren, eer de heiligenbeelden uit de kerken verdwenen; er ontstonden schuilkerken⁶⁾, waaruit later weer parochies zouden ontstaan, zoals op de Oosterhof (Vaassen), bij Duistervoorde (Twello) en (aanvankelijk) op Het Loo (Apeldoorn). In de eerste decennia van de overgang van het kerkgebouw van rooms-katholiek naar protestant telde de laatstgenoemde religie dan ook maar weinig belijdende leden: 5-10%.

In Epe was volgens Van Lohuizen al in 1581 sprake van een predikant: Paulus Antoni, die eerder kloosterling was in het nabijgelegen Hulsbergen. Echter, Van Lohuizen keek met de bril van zijn tijd naar de kerkgeschiedenis: Antoni was een pastoor met protestantse trekjes, dus conform het gedachtegoed van de middengroep. Hij zou circa 1585 opgevolgd zijn door (predikant) Joachim van Huet – dat betwijfel ik zeer⁷⁾ – en daarna weer, circa 1591, door Ludolphus Pieck als... pastoor, aldus Van Lohuizen. F.A. van Lieburg noteerde op zijn beurt dat Pieck al in 1585 aantrad als predikant.⁸⁾ Vaststaat dat Pieck eerder pastoor was in Wilp, ook dat hij in zijn laatste jaren in Epe niet voldeed als... predikant, waarna hij uiteindelijk in mei 1598 door het Hof uit zijn ambt ontheven werd.⁹⁾ Pieck was een typische overgangspastoor of -predikant. Jarenlang betwijfelde de classis of hij wel volledig achter de protestantse geloofsartikelen stond. Jaren rekte hij dat, tot voor de protestantse overheid de maat vol was. Dit was, zoals gezegd, niet ongevoel.

Pieck werd opgevolgd door Johannes Voskuyl, die de eerste 'echte' predikant van Epe was. Hij arriveerde in januari 1599 vanuit zijn eerste standplaats, het Friese Oudehorne. Bij aankomst trof hij noch ouderlingen en diakenen, noch een gemeente aan; toch wist hij enige structuur aan te brengen. In 1602 was er minimaal één ouderling: Jan Schuurman. Voskuyl was echter allesbehalve een vechter, hij moest

van een schamel inkomen rondkomen en gaf er daarom in 1604 de brui aan. Hij werd beroepen in Steenwijk en na wat tegenwerking door zowel Epe als de classis mocht hij gaan. De reden zal zijn geweest dat er een opvolger was gevonden.

RUTGERUS VITTAEUS DOET ZIJN ENTREE

Volgens Van Lohuizen kwam Vittaeus uit Westhoven in de Pfalz. Echter, zijn inschrijving op 21 maart 1599 in het register van de Heidelbergse universiteit meldt achter zijn naam: 'Westhoviensus Westphalus'. Nu ligt er inderdaad een Westhofen in de Pfalz, iets ten noorden van Worms, maar dat is niet in Westfalen. Na enig zoeken werd duidelijk dat er in Westfalen ook een Westhofen ligt: ten zuiden van Dortmund.¹⁰⁾ Hier zal Vittaeus dus geboren zijn.

Hij zal bij aanvang van zijn studie in Heidelberg ongeveer 18 jaar oud zijn geweest, en dus moet hij circa 1581 geboren zijn. Na de voltooiing van zijn opleiding trad hij in het huwelijk. Helaas is de naam van zijn vrouw niet achterhaald.

In december 1604 vertrok het gezin naar de Republiek waar op dat moment, zoals gezegd, grote vraag was naar predikanten. Nog dezelfde maand zal het gezin in Epe zijn gearriveerd om zijn intrek te nemen in de al leegstaande pastorie tussen de kerk en het kasteeltje De Quickborn. In die kerk zat maar een handvol belijden-

De Evangelische Kirche in het oude centrum van Westhofen (Schwerte).

Vermoedelijk werd Vittaeus hier omstreeks 1581 gedoopt.

(Foto: http://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Westhofen_kirche.jpg; DINO2411, Creative Commons)

de leden (29) op hem te wachten, dus slechts enkele procenten van de totale bevolking. Het overige deel behoorde tot de groep die Woltjer als middengroep betitelde. Om protestant te worden moest men catechisatielessen volgen en uiteindelijk belijdenis doen. Voor velen was dat om diverse redenen (nog) een stap te ver. Bovendien was het voor de ongeletterden gewoonweg te moeilijk.

Wie waren deze eerste Eper protestanten? De belangrijkste man van het dorp was op dat moment jonker Gerrit van Dompsele, wonende op De Quickborn. Dat hij enkele jaren na de komst van Vittaeus ouderling werd, wijst op zijn gezindheid. Ook de koster Herman Egberts, die tevens schoolmeester was, moet overtuigd protestant zijn geweest, want ook hij werd ouderling. De gegoede familie Van Huet was eveneens protestant, zodat Vittaeus een kern van protestanten om zich heen had die tot de aanzienlijken van het dorp behoorden. Deze kerngroep had dus invloed en zal er ongetwijfeld toe hebben bijgedragen dat Epe eerder dan bijvoorbeeld Oene en Vaassen een kerkenraad kon installeren.

DE PASTORALE EMOLUMENTEN

Geen dominee zonder dak boven zijn hoofd en eten op de plank. Naast voedsel voor zijn gezin was er geld nodig, want een dominee ontving mensen, moest zich degelijk kleden en maakte geregeld reizen naar de zieken en stervenden in de buurtschappen, naar collega's in omliggende dorpen of naar de vergaderingen van de classis. Dit alles moest betaald worden uit de kerkengoederen.

Voskuyl had dus grote moeite om zijn emolumenten uitbetaald te krijgen en een kerkenraad op te zetten, maar met Vittaeus was een man met pit en energie gearriveerd. Zijn opleiding in Heidelberg had hem strijdbaar gemaakt. Uit het door hem aangelegde kerkenboek van Epe blijkt dat hij ook over doorzettingsvermogen beschikte.

Vittaeus was al in januari 1605 aanwezig toen de schout, Gerrit ten Holthe, en de broers Joachim en Alphert van Huet, gerichtsmannen, de landerijen van de St.-Crusiusvicarie verpachtten. Volgens Van Lohuizen zou Vittaeus de eerste tijd last hebben gehad van tegenwerking van de lokale overheid. Dit mag betwijfeld worden. Weliswaar was Ten Holthe geen overtuigde protestant, maar als overheidsfunctionaris zal hij niet de euvele moed gehad hebben om Vittaeus de voet dwars te zetten. Hij zou afzetting hebben geriskeerd, een maatregel die de Staten van Veluwe niet schuwden. Bovendien woonde hij in Vaassen en was Epe niet 'zijn' dorp. Vittaeus trad dan ook zelfverzekerd op. Al in oktober 1605 zou hij met de onderschout en twee (andere) gerichtsmannen de garven van de eerdergenoemde vicarie verpachten. Vittaeus begon aan de touwtjes te trekken en zou die niet meer uit handen geven, als het ging om de kerkelijke belangen. Naast de garven kreeg hij ook een deel van de pacht van andere percelen; ook kwam hem de opbrengst van het houtgewas rond de percelen toe. Nog in 1605 vervaardigde hij een eerste lijst van de opbrengst van het tiendrecht op grond waarvan inwoners verplicht waren de pastoor – nu de predikant – geld of goederen in natura te leveren, zoals hoenders, kapuinen (hanen) en hamels (rammen). Deze rechten rustten op 51 erven en/

of landerijen. Ter vergelijking: in 1660 telde het kerspel Epe ongeveer 262 huizen/boerderijen en waren er ongeveer 1400 inwoners.¹¹⁾

Ook de inkomsten van andere vicarieën, St.-Catharina, St.-Antonius en St.-Marie (of Lieve Vrouwenvicarie), werden door hem te boek gesteld. Voor de laatste bracht hij een bezoek aan zijn 'noaber' (buurman) Gerrit van Dompsele, die collator van deze vicarie was. Samen met hem zou hij ook onderzoeken welk bezit er onder de andere vicarieën viel. Allesbehalve tegenwerking dus.

In 1610 zag Vittaeus kans om zijn inkomen te verhogen. In dat jaar beloofden de ambtsjonkers, schout en geërfden de predikant jaarlijks 25 keizerguldens uit de ambtskas te betalen. Tevens werd toegezegd dat ook uit de kerkengoederen nog eens 28,5 gulden zou worden betaald. In 1619 kreeg hij van de Staten van Veluwe een eenmalige uitkering van maar liefst 231 gulden. Vittaeus zag zijn inkomen dan ook dusdanig stijgen dat hij zelfs af en toe geld leende aan zijn minder draagkrachtige collegae, zoals in 1613 aan Hermannus Goddaeus, de predikant van Vaassen.

Ook blijkt uit het kerkenboek dat Vittaeus nauwgezet de inkomsten en gaven ten behoeve van de armen in de gaten hield, zoals van de Vrouwenvicarie die jaarlijks zeven schepel rogge ontving. Vittaeus noteerde dat in 1611 de rogge werd gegeven aan Mecken aan het Fleerfelt, die ondersteuning kreeg voor haar gewonde zoon, Olde Evert, Goert Arents wever, Willem Jansen Werners, Reijner Goerts Bulck en Geert Jansen aan de molen. In 1623 werd onder andere een arme man in Niersen ondersteund, en in 1624 kreeg Wolter Tonis' vrouw 'tot behoef van haar brandschade' ondersteuning.

Er waren wel grenzen aan zijn inzet om achterstallige vorderingen te innen. Toen uit oude aantekeningen duidelijk werd dat uit 'Jan van Ommenserf' in Vaassen al vanaf 1593 een herenpond niet was betaald, tekende hij aan dat hij het zo zou laten. Vittaeus vond een gang naar de richter niet nodig; de eigenaar was overigens niemand minder dan de schout zelf. Dat lag anders voor Jan Egberts. Die zou nog een rekening gepresenteerd krijgen van de dominee. Wat was er aan de hand? Conform een aantekening uit 1526 bleek dat Jans grootvader een tiend aan de St.-Catharinavicarie schuldig was en dat was al decennia niet betaald. Jan deed niet moeilijk en rekende direct het achterstallige af.

In 1615 daagde Vittaeus, bijgestaan door kerkmeester Joachim van Huet en schout Gerrit ten Holthe, de geërfden van de buurtschappen Aperlo en Wessingen, kerspel Doornspijk, voor het gericht. Wat was het geval? In oude aantekeningen had Vittaeus ontdekt dat zij een jaarlijkse uitkering – te weten 3 mud rogge en 3 mud gerst – aan de pastoor, dus nu de dominee, van Epe schuldig waren.¹²⁾ Er werd geen uitspraak gedaan; wel werden gecommitteerden benoemd. Dat zal tot een oplossing hebben geleid. Mogelijk is de zaak opgelost door een bedrag ineens, want nadien meldt het kerkenboek geen betalingen meer van de Doornspijkers.

In 1622 werd door de overmannen (bestuurders) van enkele gilden genoteerd dat de inkomsten van drie kleinere vicarieën (St.-Anthonis, St.-Marten en St.-Martins altaarvicarie), circa 40 gulden per jaar, gebruikt werden voor het onderwijs, dat de predikant daar een derde van toekwam, maar dat het geld deels ook werd ge-

bruikt voor de armen. Waarschijnlijk nam St.-Antonius deze betaling op zich, want over de jaren 1622-1625 betaalde men jaarlijks 9 gulden aan Vittaeus. Daarmee voltooide Vittaeus min of meer zijn registratie van alle kerkelijke bezittingen en de rechten uit de vicarieën. Zijn grote verdienste in deze was dat hij meehielp de kerkelijke administratie op orde te brengen.

VITTAEUS DE PREDIKANT

Hoe was zijn rol als predikant? Uit de aantekeningen van de classisvergaderingen wordt één ding duidelijk. Nadat hij in 1605 voor het eerst een vergadering bijwoonde, was Epe nog maar zelden het (bezorgde) onderwerp van gesprek. Menig kerspel worstelde nog jaren met niet alleen huisvestingsproblemen en financiële problemen, maar ook met tegenwerkende kerkmeesters en/of schoolmeesters. In Epe kwam dat niet meer voor. We mogen dus gerust veronderstellen dat Vittaeus kans zag een kerkelijke orde in te voeren. De classis had dan ook geen kind aan Epe. Er werd dan ook kort na 1605 een kerkenraad in Epe gevormd: ouderlingen en diakenen deden hun entree. Zijn onderzoek en registratie droegen daartoe bij, want ze brachten duidelijkheid over de inkomsten van de kerk. Geen wonder dat de classis in hem een goede kandidaat zag om assessor te worden (1619). Hij zou ook deze taak – die inhield dat hij zijn collega's bezocht om de voortgang van het protestantisme, de zuivere leer, het schoolwezen enzovoorts te controleren – met de nodige ijver uitvoeren.

Zijn bijdrage om de protestantse leer aan de bevolking over te brengen zou te zien moeten zijn in het aantal belijdende leden. Dat aantal zou maar langzaam toenemen. In 1605 schat ik dat er ongeveer 6,5%, in 1638 10% en in 1650 27% van de bevolking belijdend lid van de protestante kerk was, waarmee Epe niet afweek van enkele andere dorpen.¹³⁾ Uit een telling van Van Lohuizen bleek dat Vittaeus in zijn ambtsperiode – 20 jaar – meer dan 1000 kinderen had gedoopt. Dit cijfer zegt echter weinig, want er was slechts één plek waar je permanent een kind kon laten dopen: de protestantse kerk. (Er waren wel rooms-katholieke geestelijken, maar die trokken rond en kwamen onregelmatig langs.)

Indien we afgaan op de ijver van Vittaeus om lijn in de kerkelijke aangelegenheden te krijgen, mag verondersteld worden dat hij zijn best deed de 'nije leer' te verkondigen, catechisatie te geven, te letten op activiteiten van 'papisme', de zeden enzovoorts, dus alles wat van een in Heidelberg opgeleide predikant mocht worden verwacht. Helaas bevat het door hem aangelegde kerkenboek geen notulen van de kerkenraad. Dat zou meer hebben verteld over de zielzorg.

HET GEZIN VAN DE DOMINEE

In 1605 kregen Vittaeus en zijn vrouw een zoon; er zouden nog elf kinderen volgen. Uit het doopboek blijken hun namen: Fredericus gedoopt in 1605; Johannes, 1606; Anna, 1607; Elisabetha, 1608; Maria, 1610; Severinus, 1611; Abraham, 1613; Catharina, 1614 (jong overleden), Catharina, 1617 (jong overleden), Jodocus, 1619; Catharina, 1622, en tot slot Sara, 1624.

In 1617 vertoefde Vittaeus wegens familiebezoek een korte periode in zijn geboortedorp. Mogelijk was zijn vader overleden en woonde hij de begrafenis bij. Uit een latere inschrijving in het kerkenboek bleek dat ook zijn moeder in het gezin van Vittaeus woonde. Het is goed mogelijk dat zij in 1617 meekwam naar Epe.

De pastorie had zijn eigen landerijen. Vittaeus zaaide zelf niet, maar verpachtte af en toe een stuk land, zoals in 1617 een akker op de Wolfscamp. Zijn knecht zal het landbouwwerk hebben verricht, want er werd zowel boekweit als rogge verbouwd, dat deels werd verkocht. In 1619 kwam hij met twee Epenaren overeen dat zij zijn gewassen zouden dorsen, met als tegenprestatie dat zij het stro mochten houden. In totaal leverde het 16 mud rogge en 23 mud boekweit op. Met het hem toekomende *holtgewas* werd uiteraard op de pastorie gestookt, al was het aanbod geregeld dusdanig dat hij een deel verkocht. In december 1618 werden er bijvoorbeeld bomen gehakt op een kamp in Lohuizen en bij een akker in de Haverkamp, terwijl er in Emst struiken werden gerooid. Het geleverde pluimvee op grond van tiendrechten verdween deels in de kookpot, maar werd ook wel verkocht. Af en toe kocht hij koeien, maar die werden deels weer verkocht, zoals in 1617 toen Vittaeus twee koeien voor 22 daalder aan een Elburgenaar leverde. Het kerkenboek meldt ook de aanschaf van loof voor het varken. Hij had dus een kleine veestapel, deels voor de fokkerij.

De pastorie was omgeven door heggen en voorzien van een poort. Dat blijkt uit de verpachting van een akkertje 'voor mijn poort liggende'. De pachter was meester Hendricksen, *kistemaker*, die bovendien afsprak dat zijn vrouw de domineesvrouw zou helpen met de was. Zo waste de ene hand de andere. De poort kon overigens worden afgesloten met een ijzeren hek, gesmeed door Evert Smit.

De opbrengst uit de kerkelijke goederen kon de dominee goed gebruiken, immers zijn zonen zouden allen studeren. In 1624 vertrok een van hen, die door een dorpsgenoot naar Harderwijk werd gebracht. Mogelijk was dit Fredericus, die na zijn studie predikant bij de VOC werd.

RUILHANDEL

Gedurende de afgelopen jaren is ruilhandel en het ruilen van diensten weer in. In de vroege zeventiende eeuw was het normaal. Ook in Epe functioneerde een systeem van het leveren van diensten, zo blijkt uit het kerkenboek. Dit kwam deels omdat geld niet altijd voorhanden was, maar ook omdat Vittaeus op bepaalde tijden een overaanbod had. Immers, op grond van de tiendrechten kreeg hij 11 hoenders, 34 kapuinen, 2 hamels en een vette ham en nog 4 kannen wijn, 8 mud rogge en 3 mud gerst en tot slot de helft van 12 hopkuilen. Als degenen die afdracht moesten doen te veel tegelijk leverden, was er een probleem. Natuurlijk kun je vlees roken, maar dat had zijn grenzen. Dan waren er nog de andere inkomsten uit de pastorie- en deels uit de vicariegoederen. Het kerkenboek bevat dan ook een mix van notities over wie wat moest betalen in geld en natura en de verrekening met waren en diensten. Een impressie:

De pachters in de Woeste bij het Wisselseveen betaalden met turf. Anderen betaal-

den met hop. De grootse levering betrof 100 pond. Vittaeus verkocht of ruilde dit weer met Gerrit Jansen Brouwer en Gerrits Derks Teep voor zowel dik als 'droeffs' (dun) bier. Van Wolter Stevens kreeg hij weer wijn geleverd. Berent Kremer betaalde geregeld met allerlei goederen, zoals een kinderhemd. Evert Smit leverde ijzerwerk.

Er was geregeld sprake van dienstverlening; diverse personen brachten niet alleen gezinsleden weg of vervoerden Vittaeus naar de classisvergadering, maar leverden ook waren af, zoals heide, of namen van alles mee, vooral uit Elburg. Joachim van Huet, die naast tienden ook pacht verschuldigd was, zou als ouderling de dominee geregeld vergezellen en het gelag voorschieten en dat weer verrekenen met zijn pacht. Vittaeus reisde ook wel alleen, zoals in 1620 toen hij het paard van Claes Egberts gebruikte om naar Arnhem te reizen. Dat werd verrekend bij het betalen van de pacht van het Paepenmaetken. Ook werd wel gedorst graan, rijshout, geriefhout enzovoorts voor de dominee naar de pastorie gebracht.

Het scherp van dominees bijl was een taak van Gerrit Schuurman; *what's in a name?* Dan was de schoenlapper, naast het lappen van de schoenen van Vittaeus' gezinsleden, ook niet te beroerd om de afrastering rond de pastorie te herstellen. Ook dat werd allemaal verrekend.

Tot slot: de betalingen in geld werden in de pastorie gedaan, maar soms bezocht Vittaeus de pachters en kreeg daar zijn geld of goederen. Eenmaal betaalde men hem op het kerkhof. Ook gebeurde het wel dat een schuld van de dominee door een pachter werd betaald.

GEBOUWEN

Het kerkenboek geeft ook andere zaken prijs. Bijvoorbeeld over gebouwen. Om te beginnen bij het enige gebouw dat er toen stond en nu nog staat: de kerk. Uit het kerkenboek blijkt dat er een orgel was. Zowel het Emster- als Zuukergilde leverde bijenwas of kaarsen aan de kerk. Van was maakte de koster dan weer kaarsen. Er was dan licht; dat was wel nodig want voor 1622 werd er ook school gehouden in het gebouw. In laatstgenoemd jaar wist Vittaeus de classis ervan te overtuigen dat er geld moest komen voor een school, want hij vond dat vooral het stoken in de kerk – de koster-schoolmeester had behoefte aan warmte tijdens het lesgeven – het godshuis ernstig vervuilde. Vittaeus kreeg zijn zin en er kwam op de plek waar nu opticien Zeilstra is gevestigd een kosterij annex schooltje. Dit was overigens op een stuk grond waarvan Derric van Graess, twee pond, een kan wijn en een paar kapuinen schuldig was. Zijn vermoedelijke broer was Jacob van Graess die een hofstede had die aan de westzijde aan het kerkhof grensde. Overigens woonden daar meer 'notabelen', zoals de al genoemde Van Huet, maar ook Gerrit Hoeckels, na zaat van een Eper schout. Geregeld wordt als begrenzing het kerkhof genoemd. Om dat te bereiken waren er vele wegen, maar vanuit Lohuizen kon dat via de *Lohuijser lijkweg*.

TOPONIEMEN

Uit de diverse inschrijvingen van verpachte percelen wordt één ding duidelijk; velen hadden een 'grave' gracht om de hof liggen. Mogelijk bood dat bescherming tegen rovende dieren, zoals vossen en wolven. Uit de plaatsbepaling van akkers enkele voorbeelden:

- een akker langs... dwars schietende op een Pastorie akkertje langs den graven om Heidenshoff gelegen;
- twee akkers... langs Willem Jacobs off Kremers grave aan de westzijde;
- een akker in Marie Wichers kamp achter haar huis langs Robbert Jansen grave aan de westzijde eindigend, zuidwaarts tegen de graven of de hegge tussen Robert Jansen voornoemd;
- ... op de graven aan Anna Bessels kamp.

Er was ook sprake van Willem Willems off Grave; zijn nakomelingen zouden het toponiem als familienaam gaan gebruiken.

Een van de interessantste toponiemen in het kerkenboek is die van Preeckberg:

... soviel der Pastorien ackeren aengaet sint under denselven vier am Preeckberg gelegen deren twe Suidoestwart schieten op het groene wegsken van Heidenshoff lopende na die Veente en twe eindigen westwart op den Vemder off Noerdler Voerweg.

Otten¹⁴⁾ noemt de Preeckberg, maar weet geen nadere locatie te geven. Uit de omschrijving in het kerkenboek moet de locatie te vinden zijn op de Eperenk (gelegen ten noorden van het centrum van Epe), nabij de splitsing Hoofdstraat/Dellenweg. Of er daadwerkelijk hagenpreken zijn gehouden, zoals Otten suggereert, is de vraag. Mogelijk werd er voor de reformatie eenmaal per jaar in de openlucht de mis gelezen.

De geestelijken of heiligen werden wel vaker bedacht in toponiemen. Op de Burgerenk lag een akker genaamd *Pastoersbuijsken*. Zo was er het *St. Joriens veen* en de *Cruis vicarien hoff*. Een andere intrigerende plek is *Heijdenshoff*. De ligging wordt bepaald door de omschrijving van een akker schietende oostwaarts '*op het groene wegsken van Heijdenshoff naar de Veente*'. Nog in de twintigste eeuw was er een Groeneweg die vanaf het bankgebouw op de Hoofdstraat naar het oosten liep. Het hof zal dan ongeveer gelegen hebben op de plek van De Middenstip.

Otten noemt ook de Leeuwenboom, zijnde een verbastering van levensboom. Hij meende dat deze naam pas laat ontstond. De naam kwam echter al in 1605 voor in Emst. Het kerkenboek meldt dat er een akker is die oostwaarts aan de Leeuwenweg grenst en in pacht is bij Rick Willems te Schaveren. Vermoedelijk heeft de naam eerder te maken met een vernoeming naar het dier dan met een levensboom. Trouwens, als we het over dierennamen hebben: nabij de kerk lag de Wolfscamp, '*een akker tussen St. Catharinen vicarie akker en Joechum van Hoets land*'. Laatstgenoemde was kerkmeester en woonde in de kom van het dorp. Vittaeus verpachtte deze akker niet, maar gebruikte hem zelf, al liet hij anderen het werk erop verrichten. Uit '*een akker in de Haesse hoecken*' had de dominee de tienden. Verder was er nog sprake van de *Haesekueckene* en *Vossenbergsken*. Genoeg dieren dus. De flora is beduidend minder vertegenwoordigd, namelijk slechts in de *Winacker*, gelegen op

de Eperenk.

Het kerkenboek meldt ook diverse locaties die we zonder moeite herkennen, zoals vrijwel alle bekende buurtschappen, maar ook boerderij- en veldnamen: Haverkamp, De Ham, De Horst, *Claerbeek* en Witteveen.

SLOT

Er is te concluderen dat indien de overheid en de classis de predikanten niet hadden ondersteund, het protestantisme moeilijk wortel had geschoten. De invloed van ijverige dominees kan moeilijk overschat worden. In Epe was een actieve predikant, i.c. Vittaeus, aan het werk die zich gesteund zag door een protestantse kerngroep, bestaande uit de bovenlaag van de bevolking. Uiteindelijk gaf de eigen keuze de doorslag: catechisatie, belijdenis en lidmaatschap van de protestantse kerk werden niet afgedwongen. Er was sprake van een langzame groei van het aantal belijdende leden. Dus groei van onderaf.

NOTEN

- 1) Lohuizen, G.S. van. 'Kerkgeschiedenis van Epe', in: *Ampt Epe* 57, 59 (1981-1982).
- 2) Streekarchief Epe-Hattem-Heerde, archief NH-kerk Epe, invnr. 1. De transcriptie is op de website van Veluwse Geslachten raadpleegbaar.
- 3) Woltjer, J.J. 'De middengroepen in de Opstand', in: *Spiegel Historiae* 29 (1994), 468-473. Idem. *Op weg naar tachtig jaar oorlog: het verhaal van de eeuw waarin ons land ontstond* (Amersfoort 2011). C. Hille Ris Lamberts. *De kerkhervorming op de Veluwe*. (Barneveld 1890).
- 4) Jonge, E. de. 'De regering ten plattenlande. De Veluwse ambtsjonkers: hun opkomst en de verwerving van adellijke hegemonie' in: *Bijdragen en Mededelingen Oudheidkundige Vereniging Gelre (BMG)* XCVIII (2007), 51-66. Idem, 'Het schoutambt Epe in de frontlinie: de Oost-Veluwe na het Bestand (1621-1637)', in: *Ampt Epe* 192 (april 2013), 4-21.
- 5) Gelders Archief (GldA), Ar. Staten van Veluwe, invnr. 345-346.
- 6) Schuilkerk hield in dat de buitenkant van het gebouw er niet als een kerkgebouw mocht uitzien. Het belijden van ander geloof werd niet verboden. De Republiek vervolgde in principe geen andersdenkenden.
- 7) Hij was namelijk identiek met de latere kerkmeester en een gegoede ingezetene van het ambt, verwant met diverse Veluwse schouten.
- 8) Lieburg, F.A. van. *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*. 2 delen (Predikanten/gemeenten). (Dordrecht 1996).
- 9) Zie noot 1.
- 10) Bron: internetsite studenten Almanakken Heidelbergse universiteit. Overigens wordt ook daar aangegeven dat Vittaeus uit Westhofen, Kreis Dortmund, kwam.
- 11) Jonge, E. de. 'Grondbezit in het ambt Epe, 1660: een verkennend onderzoek naar bezits- en machtsverhoudingen. Deel 1: Het kerspel Epe', in: *Ampt Epe* 130 (april 2000), 7.
- 12) GldA, Rechterlijk archief van Veluwe en Veluwezoom, invnr. 315, fol. 163.
- 13) De tellingen baseer ik op de oudste lidmatenboeken van de Veluwse dorpen: Epe, Nijkerk, Oosterbeek, Putten en Scherpenzeel. Van de overige dorpen zijn de oudste registers niet bewaard gebleven.
- 14) Otten, D. *Veldnamen en oude boerderijnamen in de gemeente Epe*. (Kampen 2002), 86-87.

BESPREKING VAN ADRI VREUGDENHIL: 'VAN KAPEL NAAR KERK: DE GESCHIEDENIS VAN DE GOEDE HERDERKERK TE EPE' (2014)

WILLY SMIT-BUIT

De geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk is altijd een verhaal geweest van eenheid en scheiding. Epe vormt daarop allerm minst een uitzondering, zoals het onlangs uitgekomen boek van Adri Vreugdenhil duidelijk aantoon t. Soms werd de band met de hervormde kerk voorgoed doorgesneden. Dat gebeurde bijvoorbeeld met de beweging rond ds. Antonie Brummelkamp en met de evangelisatiegroep 'Vrienden van de Waarheid'. Maar de evangelisatiebeweging waaruit ten slotte de Goede Herderkerk is voortgekomen, brak niet met de hervormde kerk. Deze groep klokkenluiders, hoewel kritisch ten aanzien van de leer, bleef als het erom spande loyaal.

Voortdurend ging het om de tegenstelling tussen de vrijzinnigheid in al haar schakeringen en de orthodoxie, ook niet altijd koekoek één zang. Die vrijzinnigheid was bij uitstek een product van de 19e eeuw. In de natuurwetenschappen werden tal van ontdekkingen gedaan en de vrijzinnige ofwel de moderne richting binnen het christelijk geloof wilde deze nieuwe inzichten laten doorwerken in de geloofsleer. De vrijzinnigen plaatsten vraagtekens bij het waarheidsgehalte van bijbelse wonderen die indruisten tegen de natuurwetten. Voor hen was Jezus niet zozeer de verlosser van zonden als wel het grote voorbeeld waarnaar de mensheid zich diende te richten.

In Epe ontpopte de Dorpskerk zich tijdens de ambtsbediening van ds. Hendrik Worst tot een vrijzinnige enclave in een overwegend orthodoxe omgeving. Toen Emst in 1868 een eigen kerk kreeg, een afsplitsing van Epe, beklom ook in Emst een vrijzinnige predikant de preekstoel. Dat was vragen om moeilijkheden en het leidde een jaar later tot de oprichting van een rechtzinnige evangelisatievereniging onder de paraplu van de 'Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging' (NEPV) te Den Haag. Deze evangelisatie, later kortweg Bethel genoemd, haalde de eerste evangelist naar Emst en bouwde een eigen lokaal op 't Handel tussen Emst en Vaassen. De evangelisten hadden preekbevoegdheid, maar mochten de sacramenten niet bedienen.

De Emster evangelisatie kreeg een aftakking naar Epe, ook daar werd een evangelist aangetrokken. Willem Wesseldijk speelde het klaar dat de Eper evangelisatie een gebouwtje kon betrekken op de Haverkamp aan de zuidrand van Epe. Hij leidde goed bezochte zondagse diensten, er kwam een zondagsschool met veel kinderen. Wel jammer voor de 'Vrienden van de Waarheid'; daar werd de aanhang afgesnoept. En ook ds. Worst stond niet te juichen. Bij het vertrek van Wes-

seldijks opvolger Hondius in 1890 kreeg de Eper evangelisatie een conflict met de NEPV. Epe beriep een nieuwe evangelist, terwijl er tegelijkertijd een aanvraag liep bij de NEPV. De NEPV nam dit niet en Epe moest op eigen kracht verder, al sloot de evangelisatie zich later aan bij de ‘Bond van Evangelisatiën in en ten bate van de Nederlandse Hervormde Kerk’.

Hoe houd je zonder overkoepelend orgaan de evangelisatie draaiende? Hoe sprokkel je het traktement van de evangelist bij elkaar? Hoewel Hendrik Andries Bos al op 32-jarige leeftijd stierf, heeft hij de fakkel brandende doorgegeven. Dankzij zijn inzet werden allerlei zaken goed geregeld: de evangelisatie werd in 1891 rechtspersoon, los van Bethel in Emst, de gebouwen werden tegen brand verzekerd en er werd avondmaalsgerei aangeschaft. Van tin, zilver was te duur. Een dominee uit de omgeving moest bereid gevonden worden om de sacramenten te bedienen. Bos studeerde voor predikant, maar of hij dat ook geworden is? Uit zijn grafsteen op het kerkhof aan de Tongerenseweg maak je op van niet, maar zijn vrouw werd in Ede begraven als weduwe van ds. Bos.

Twintig jaar later, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, was het in alle opzichten armoe troef. Had de evangelisatie in Epe bij het aantreden van de evangelist A.J. Fortuin in 1910 nog wel bestaansrecht? De predikanten in de omgeving dachten van niet en ook bij Fortuin zakte de moed bijna in de schoenen: catechisanten moest hij met een lantaarntje zoeken en naar de diensten in het evangelisatiegebouw op de Haverkamp kwamen enkel mensen met grijze haren. Reken maar dat het voor Fortuin en zijn gezin geen vetpot was. Als de kas de bodem liet zien, moest zijn salaris maar eventjes wachten. Na enkele jaren van ploeteren en zwoegen kwam er verandering. Het dorp Epe zat qua bevolkingsgroei in de lift en de evangelisatie pikte een graantje mee. Bij zijn vertrek kon Fortuin een bloeiende gemeente achterlaten. Onder zijn ziekelijke opvolger kreeg ook de evangelisatie met een afsplitsing te maken. De avonddiensten moesten noodgedwongen door andere voorgangers waargenomen worden. Een aantal mensen ergerde zich aan de preken van predikanten uit de Gereformeerde Bond. Vreugdenhil vermeldt het niet, maar de preken van de Bonders zullen wel net iets ‘zwaarder’ geweest zijn dan de doorsnee-evangelisatiepreken. Toch kwam ook nu weer wat van de grond: het zondagsschooltje in Zuuk, ooit door Hendrik Zwarts gesticht, werd aangekocht. Het moest gesloopt worden, maar de nieuwe Kapel Zuuk bestaat nog steeds en kwam in het jaar 2001 terecht op de lijst van rijksmonumenten.

Van tijd tot tijd had de kapel op de Haverkamp een opknapbeurt nodig. Zo ook na de Tweede Wereldoorlog: het interieur werd sleets en er was behoefte aan meer comfort. De belendende pastorie kreeg waterleiding, al vond voorganger L. Keijzer dat zijn gezin wel met de pomp toe kon. Keijzers grote verdienste was dat hij de evangelisatie verlostte uit haar isolement: aarzelend kwam er toenadering tot de Dorpskerk. Toen hij in 1957 zijn veertigjarig ambtsjubileum vierde – hij was inmiddels niet meer evangelist, maar hulpprediker binnen de hervormde gemeente – bleek hoezeer de tijden veranderd waren. Allerlei Eper notabelen vierden het feest mee, zelfs pastoor B.H. Som gaf acte de présence. In de begintijd van de evangeli-

satie werden de katholieken amper als medechristenen beschouwd. Al kwam er nooit formeel een besluit tot opheffing, toch hield de evangelisatie op te bestaan. Ze transformeerde tot een bijzondere wijkgemeente met een zelfstandige status binnen de hervormde gemeente van Epe.

En de kapel? Die is afgebroken. Maar de omslag van het boek van Vreugdenhil toont hoe de kapel eruit heeft gezien. De Goede Herderkerk, ook afgebeeld op de omslag, is in de jaren zestig voor de kapel in de plaats gekomen.

Adri Vreugdenhil heeft dit bijzondere stukje kerkgeschiedenis deskundig te boek gesteld. Zijn betrokkenheid bij de materie is voelbaar op elke bladzijde en dat laat de lezer niet onberoerd. Vreugdenhil roept in zijn boek een beeld op van noeste arbeiders in de wijngaard van de Heer. Al bladerend viel mijn oog toch op een paar minpuntjes: de bijschriften bij de goedgekozen afbeeldingen zijn hier en daar wat summier. Je moet de tekst goed gelezen hebben om de afbeeldingen te kunnen duiden. Over het onderschrift bij de foto op bladzijde 135 heb ik weer niets te klagen. Vreugdenhil beschikt over een vlotte pen, al verliest hij zich soms in details. Wilt u meer weten over de integratieperiode? Volg dan zijn raad niet op. Hij schrijft op bladzijde 185: In hoofdstuk 11 wordt bij 'de periode van ds. Korpershoek' hier nader op ingegaan. Zoek liever onder het kopje: ds. G.S. Alma (p. 190 e.v.), daar staat het verhaal van de integratie in geuren en kleuren. Maar verder is dit boek een aanrader, zeker voor iemand die affiniteit heeft met de kerkgeschiedenis. Of met Epe, natuurlijk.

Aquarelinterieur. Op de achterkant van het inlijst-karton staat: 'Geschilderd door G. Kielder (trouw kapelbezoeker). Begraven te Epe in 1950. Ter herinnering aan onze geliefde oude kapel, geschonken door L. Keijzer en echtgenote in 1964.'

Links: de oude pastorie (afgebroken jaren dertig). Rechts: de kapel met de nieuwe pastorie.

GEDICHT OP EPE

JOHAN VAN EMST (MET DANK AAN JANNIE OOMS-KAMPHUIS)

**O mooie dörp, doar an de Veluwkante!
As kind van oe zing ik veur oe een lied,
bie oe bin 'k thuus en kan ik ruste vinnen,
doar zuuk ik troos in muujte en verdriet.
Hoe fijn of 't in de wiede wereld ok kan wezen,
intiem en eigen is 't alleen bie oe,
in Epe, waar mien oldeluu eur huus steet.
Doar goa 'k toch altied 't liefste nog noa toe.**

**Mien vader hef de boel mar bes in odder,
zien spullechien, dät mag ter wonder wèèn.
Al wotte old, hie kan 't nog bes bewärken
en hee kik blie, a'k 't arff op kome trèèn.
Verbie de vlierbos kumpe mien dan tegen.
Wel jong, zeg hee, 't is goed dat ie der bint.
Mien moeder wach al an de gentendeure
en 'k vuule mien weer helemoal een kind.**

**Ik was hier jonk, 'k ginge der noa schoele,
'k heb in de bos espeuld en an de sloot.
Van alle blagen kennen ik de namen
en noe bint al die kienders al weer groot.
En op de Heerderweg von ik mien deerne,
't was Zundagaovend, veurjoar en mooi weer.
De zunne zonk toen achter hoge bomen.
Toe heb ik eur ekus veur d'eerste keer.**

**Ik ginge vot, 'k heb zelf noe vrouw en kinder
en ik weet van 't leven al een heleboel,
mar a'k der effen tussenuut kan kniepen,
is 't olderhuus in Epe weer mien doel.
O mooie dörp, zo zal 't ok altied blieven,
al wod ik old en woon ik nog zo wied.
Ik zal oew beeld in 't harte ummedragen.
'k Vergète nooit mien Eper kindertied.**

NASCHRIFT

In de nalatenschap van mijn moeder vond ik dit gedicht. Het is geschreven door de heer Johan van Emst uit Vemde. Mijn vader was bevriend met hem. Ik weet dat de heer Van Emst leraar Engels is geworden en getrouwd was met een Engelse vrouw. Verder is mij niets van hem of zijn familie bekend.

Ik vond dit een ontroerend verhaal en dacht dat dit misschien wel iets was voor *Ampt Epe*. Ik schat dat het eindjaren dertig geschreven is.

Met vriendelijke groet,
Jannie Ooms-Kamphuis

HET KLEINEBOERENVRAAGSTUK IN DE GEMEENTE EPE IN DE EERSTE HELFT VAN DE 20^E EEUW

HENRI SLIJKHUIS

INLEIDING

Verreweg de meeste landbouwbedrijven in de gemeente Epe zijn in de eerste helft van de 20^e eeuw te klein. Daardoor is de arbeidsproductiviteit op deze bedrijfjes laag. Een te groot aantal personen is afhankelijk van een te klein areaal aan grond. Deze problematiek wordt in de literatuur aangeduid als het 'kleineboeren-vraagstuk'. Deze problematiek speelt uiteraard niet alleen in Epe, maar is een landelijk en zelfs internationaal probleem. In de gemeente Epe is de situatie echter zodanig uitzonderlijk dat er in 1947 een speciaal onderzoek naar wordt uitgevoerd.

Mijn opa had zo'n klein bedrijfje aan de Bloemendaal in Emst. Voor de oorlog verdiende hij bij als melkrijder. Na de oorlog werkte hij alleen nog op zijn bedrijf, maar er was geen arbeidsplek op zijn boerderij voor een van zijn zonen. Uiteindelijk stopte hij met zijn bedrijf na zijn pensionering in 1967.

In dit artikel zal ik ingaan op de landbouw in de gemeente Epe in de periode 1910-1950. Het rapport van het Landbouw Economisch Instituut (LEI) van 1949 is de belangrijkste bron voor dit artikel. Ik begin met een beschouwing over de omgevingsfactoren voor het boeren en de ontwikkelingen in het bevolkingsaantal en de beroepsbevolking. De beschrijving en ontwikkeling van de landbouw volgen daarna. Het artikel wordt afgesloten met een korte samenvatting.

Een foto die in september 2013 geplaatst werd in ons blad. Jan Paasman vroeg zich de locatie af. Helemaal een-duidelijk waren de lezers niet... Was het aan de Eperheemweg of toch in Vemde? Maar omdat het zo'n prachtfoto is, nog een keer! (Collectie: Gert van den Es-schert)

OMGEVINGSFACTOREN

Goede landbouwgronden zijn schaars in de gemeente Epe. Veel gronden zijn te droog of te nat. Slechts 40% van de cultuurgrond in Epe kent in 1947 een redelijk goede waterhuishouding.

Er zijn drie verschillende gebieden in de gemeente Epe te onderscheiden.

Ten eerste het preglaciaal Veluws landschap. Dit is het meest westelijke deel van de gemeente en ligt boven de lijn van de 20 meter boven NAP. Het reliëf is onregelmatig, de begroeiing bestaat vooral uit bos en heide. De grondsoort bestaat overwegend uit grindrijk zand. De heide aan de randen van dit gebied is vooral tot 1910 op een aantal plaatsen ontgonnen en in gebruik genomen als landbouwgrond.

Ten tweede het zogenaamde driftlandschap (dekzandlandschap). Het driftlandschap ligt tussen 20 en 5 meter boven NAP. Dit terrein is zwak golvend, hoogten wisselen regelmatig af met laagten (hoogteverschil 1 à 3 meter). Op de hoogten vindt men oude bouwlanden, in de laagten graslanden. In 1949 wordt dit als volgt beschreven¹⁾: *'De wegen, welke vaak niet meer zijn dan smalle fietspaden, van het karrespoor gescheiden door een smalle met heide begroeide strook, soms met opgestapelde plaggen erop, de oude eikenwallen langs de bouwlanden, de doornheggen langs de wegen, de kleine boerderijen met huis en schuur onder één kap en een klein kookhuisje als zomerwoonplaats voor het gezin, de elzenhagen langs de beken in de laagten, dit alles is kenmerkend voor het driftlandschap.'* Hiertoe behoren ook de zogenaamde enkgronden. In Epe waren deze enkgronden betrekkelijk schraal en hadden veel last van droogte. De overige tot het driftlandschap behorende gronden zijn van nog mindere kwaliteit.

Ten derde het rivierlandschap. Het rivierlandschap wordt aangetroffen in het meest oostelijke deel van de gemeente. Het landschap kenmerkt zich door de dijk met zijn uiterwaarden, bouwlanden en boomgaarden tegen de dijk en daarachter de uitgestrekte vlakke weilanden. De grondsoort bestaat voornamelijk uit klei. Op de overgang van klei naar zand vinden we mangelgronden. Mangelgronden zijn goede gronden, onder andere voor fruitteelt.

In 1947 kent de gemeente 7.000 ha landbouwgrond. Van deze 7.000 ha bestaat 600 ha uit veengrond, 5.000 ha uit zandgrond en 1.400 ha uit rivierklei. Daarnaast is 400 ha bebouwd en is 8.000 ha bos en hei aanwezig. Daarmee komt het totale oppervlak van de gemeente op 15.400 ha uit. Van de landbouwgrond is 20% te nat en 40% te droog. Slechts 40% staat te boek als grond met een redelijk goede waterhuishouding. Dit toont aan dat goede landbouwgronden schaars zijn in Epe.

Voor een beschrijving van de afwatering van deze landbouwgronden is het maken van een onderscheid in twee gebieden handig. Het gebied ten westen van het Apeldoorns kanaal en het gebied ten oosten van dit kanaal.

De afwatering in het gebied ten westen van het Apeldoorns kanaal vindt voornamelijk plaats via de Grift. Op de Grift komen verschillende beken uit. De Grift heeft in de eerste helft van de 20^e eeuw vaak hoge waterstanden en is ook sterk verontreinigd. Vooral de gemeente Apeldoorn loost haar riool- en industriewater direct op de Grift. Door het vele slib komt de bodem van de Grift steeds hoger te

liggen, waardoor de waterstanden dus ook steeds hoger worden en de ontwateringsfunctie steeds slechter wordt. Ook het onderhoud aan de beken wordt verwaarloosd en veel beken zijn op diverse plaatsen door slib te ondiep geworden, waardoor het waterafvoerend vermogen te gering wordt. Daarnaast is ook een aantal van deze beken door lozingen van afvalwater sterk vervuild geraakt.

Het gebied ten oosten van het Apeldoorns kanaal ligt in het toenmalige polderdistrict Veluwe. De waterafvoer in dit polderdistrict wordt beheerst door drie weteringen: de Nieuwe Wetering, de Grote Wetering en de Terwoldsche Wetering. In 1947 wordt geconstateerd dat de gemalen die het water in de IJssel moeten pompen een veel te geringe capaciteit hebben, zodat bij veel water (vooral 's winters) veel landerijen in de gemeente Epe blank komen te staan.

Wat betreft de ontsluiting en bereikbaarheid van de landbouwgronden zijn de bevindingen positiever. Alleen nabij de Grote Wetering in het Emsterbroek is het wegennet onvoldoende. In het gedeelte westelijk van het kanaal vindt men het wegennet soms zelfs te dicht.

VERANDERINGEN IN BEVOLKINGSAANTAL EN BEROEPSBEVOLKING

Op 31 december 1946 heeft de gemeente Epe 17.793 inwoners, een dichtheid van 115 inwoners per km². In de groei van de bevolking kunnen twee perioden onderscheiden worden: de periode 1880-1920 en de periode 1920-1947. Vóór 1920 is er sprake van een vertrekoverschot, na 1920 over het algemeen van een vestigingsoverschot. Ook het geboorteoverschot is na de Eerste Wereldoorlog groter dan daarvoor. Vooral tussen 1920-1930 is dit groot te noemen, in vergelijking met het Nederlandse gemiddelde. De volgende tabel geeft het inwoneraantal in de gemeente Epe in verschillende jaren weer.

Tabel 1. Inwoneraantal gemeente Epe in de jaren 1880, 1909, 1920 en 1947

Jaar	1880	1909	1920	1947
Aantal inwoners	7.806	9.430	11.005	17.793

Vóór 1920 is de gemiddelde jaarlijkse toename 80 inwoners; na dat jaar 261, dus ruim driemaal zo groot. Na de Eerste Wereldoorlog breidt de industrie, met name in Vaassen, zich flink uit en trekt veel mensen aan, terwijl Epe na 1920 meer en meer een permanente vestigingsplaats van vroegere zomergasten wordt. In de depressiejaren na 1929 stagneert de ontwikkeling van de industrie. Het vertrekcijfer gaat tijdelijk flink omhoog. In 1936 vestigen zich echter weer nieuwe bedrijven in de gemeente, waaronder de Venz, en komt er een eind aan de stagnatie in de industrie.

In 1909 wordt er een volks- en beroepstelling gehouden. Epe heeft op dat moment 9.430 inwoners (4.888 mannen en 4.542 vrouwen). Daarvan oefenen 2.801 mannen (57%) en 471 vrouwen (10%) een beroep uit. Er worden 1 steenfabriek, 16 wasblekerijen, 1 fabriek voor capsules en 2 ijzergieterijen geteld. Het grootste deel van de

beroepsbevolking werkt in dat jaar nog in de landbouw.

Tabel 2. Agrarische en niet-agrarische beroepspersonen in 1909

	Mannen	Vrouwen	Totaal
Agrariërs	1.574	97	1.671
Niet-agrariërs	1.227	374	1.601
Totaal	2.801	471	3.282

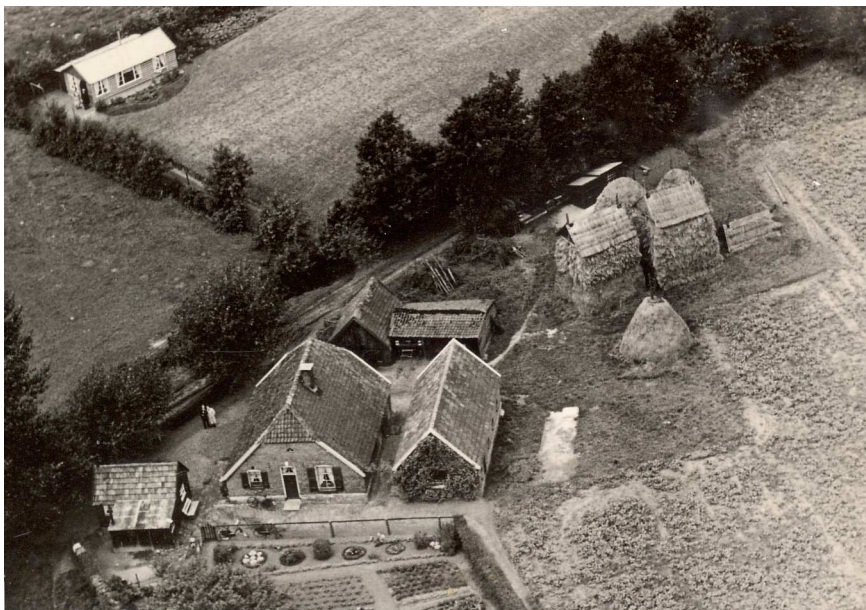
De agrarische groep bedraagt 51% van de totale beroepsbevolking. De gemeente Epe is in 1909 nog steeds overwegend agrarisch georiënteerd.

Uit de beroepstelling van 1930 blijkt dat de gemeente na 1909 meer een industriële samenleving is geworden. Dit geldt vooral voor het dorp Vaassen. Werkte in 1909 18% van de beroepsbevolking in de industrie, in 1930 was dit toegenomen tot 42%. In hetzelfde jaar werkte circa 40% in de landbouw. Na 1930 nam het aantal beroepspersonen in de landbouw nog steeds toe; in 1947 had Epe 1.984 mannelijke agrariërs. In 1947 werkten 2.147 personen in de industrie.

DE LANDBOUW

De landbouw in de gemeente Epe heeft zich op zeer matige grond ontwikkeld. In 1895 is de grote landbouwcrisis voorbij en staat de landbouw aan het begin van een grote omwenteling. Kunstmest komt beschikbaar en het wordt mogelijk om zogenaamde woeste grond in cultuur te brengen en kleine bedrijfjes op te richten.

Boerderij van de familie Schumacher, Kouwenaarsweg te Vaassen (luchtfoto, september 1951, uit de collectie Frans Schumacher)

De periode 1895-1910 is in de gemeente Epe het tijdvak van de ontginningen. Circa 1.200 ha heide- en bosgrond wordt in die periode ontgonnen. Het aantal kleine landbouwbedrijfjes van 1-5 ha groeit van 379 tot 788. Deze grote toename wordt vrijwel alleen veroorzaakt door de ontginningen. In 1895 heeft de gemeente 640 landbouwbedrijven. Dat is in 1910 toegenomen tot 1.102. Deze groei wordt voornamelijk veroorzaakt door deze kleine bedrijfjes. 71% hiervan is in 1910 kleiner dan 5 ha en 19% heeft tussen de 5-10 ha grond. De gemiddelde bedrijfsgrootte is 5,17 ha.

Na 1910 neemt het aantal kleine bedrijfjes nog steeds toe, pas omstreeks 1930 komt dit proces tot stilstand. De toename in deze periode kan worden toegeschreven aan ontginning (nog circa 300 ha woeste grond wordt tussen 1910-1930 ontgonnen) en aan bedrijfssplitsing. Bedrijfssplitsingen komen tot 1910 weinig voor; daarna nemen ze een grote vlucht. Bedrijfssplitsingen zijn familiesplitsingen, waarbij het bedrijf wordt opgesplitst door familieleden. In de periode 1910-1947 zijn ten gevolge van deze splitsingen 86 nieuwe bedrijfjes ontstaan. Na 1910 worden, naast wat veld- en bosgrond, ook lage drassige veen- en broekgronden in cultuur gebracht. Voorbeelden hiervan zijn het Eekterveld, Zuukerveld, Vossenbroek, 't Hinkelt, Emsterbroek en Eperbroek. Deze gronden zijn vooral door grote landeigenaren ontgonnen. Op deze ontginningen worden dan ook grotere bedrijven gesticht.

Epe is in Nederland een bijzonderheid. Nemen elders het aantal kleine bedrijfjes af, in Epe nemen ze juist in aantal toe. In 1947 is de gemiddelde bedrijfsgrootte niet, zoals elders, gestegen, maar zelfs gedaald van 5,17 ha in 1910 tot 5,07 ha in 1947. Daarmee is de gemiddelde bedrijfsgrootte in Epe bijna 3 ha kleiner dan het gemiddelde van alle zandgebieden! Ten gevolge van dit grote aantal kleine bedrijfjes is de landhonger enorm. Als er een perceel te koop wordt aangeboden, dan is het aantal liefhebbers zeer groot en trachten veel boeren een stukje van dit perceel te bemachtigen. Dit leidt tot versnippering van grond en veel boeren hebben daardoor gronden ver van huis liggen en moeten flinke afstanden overbruggen om bij hun land te komen. Soms is dat wel 2 tot 3 km.

In 1947 zijn er 1.991 eigenaren van landbouwgrond. Van dit aantal bestaan er 695 alleen van hun landbouwbedrijf, hebben er 233 naast hun landbouwbedrijf een nevenberoep en zijn er 1.011 mensen, die we nu hobbyboeren noemen. Dat laatste wordt in die jaren wel als een probleem gezien, omdat ze grond in gebruik hebben, die de echte boeren er prima bij kunnen gebruiken.

Bijna 70% van de cultuurgrond wordt in 1947 als grasland gebruikt. Het landschap wordt gedomineerd door weilanden met koeien. De rundveestapel is namelijk sinds 1910 enorm toegenomen. In twee opzichten wijkt Epe af van de andere zandgebieden. Ten eerste is het percentage grasland hoger dan elders en ten tweede lopen er meer koeien in de weilanden. Het aantal varkens en kippen is vergelijkbaar met andere zandgebieden. Overigens hoort een grote veedichtheid bij de aanwezigheid van veel kleine bedrijven. Om op deze bedrijfjes een boterham te verdienen zijn zo veel mogelijk koeien, varkens en kippen van belang.

Graanteelt is te vinden op de enkgronden. Sinds 1921 neemt de graanteelt af, hoe-

wel in 1947 nog steeds 67% van het bouwland voor graan gebruikt wordt. Voederbieten worden steeds meer verbouwd en uiteraard komen we aardappelvelden tegen. De boeren hebben nog niet ontdekt dat groenvoedergewassen belangrijk kunnen zijn voor een veeteeltbedrijf. Deze gewassen komen nauwelijks voor. In de Tweede Wereldoorlog is er een behoorlijk

*Boerderij 'De Hooge Kamp' aan de Laarstraat te Emst.
(Collectie Frans Schumacher)*

areaal omgezet van gras- in bouwland. Het is in die periode van groot belang om meer voedsel te verbouwen. Voor veel boeren is dit vanuit economisch oogpunt gezien een goede periode, omdat voor hun producten veel betaald wordt. Direct na de oorlog wordt dit nieuwe bouwland weer ingezaaid met gras. Op zich een merkwaardig verschijnsel, omdat voor gemengde bedrijven bouwland meer voedereenheden oplevert dan grasland. Blijkbaar is dat nog niet bij veel boeren bekend.

Paarden zijn er te veel in Epe. De werkpaarden hebben een prima leven. Moeten de dieren elders soms 1.000 uur per jaar werken, in Epe is dat slechts 400 uur. Zelfs op veel kleine bedrijven is een paard aanwezig. Natuurlijk zijn er ook kleine bedrijfjes die zich geen paard kunnen permitteren. Zij maken dan gebruik van burendienst of slepers. Een burendienst spreekt voor zich. Een buurman met een paard helpt om het zogenaamde paardenwerk uit te voeren. Als tegenprestatie helpt de boer zonder paard zijn buurman weer tijdens drukke tijden. Slepers zijn misschien wat minder bekend. Slepers zijn landbouwers met een klein bedrijfje, die er een paard op nahouden. Het paard wordt dan productief gemaakt door tegen betaling bij andere boeren te gaan werken.

De kleine boeren hebben het niet gemakkelijk. Dit wordt onder andere duidelijk door het grote aantal ongehuwde bedrijfshoofden op de allerkleinste bedrijven. Zij kunnen zich niet gemakkelijk een gezin veroorloven. Ook de gemiddelde huwelijksleeftijd van diegenen die wel trouwen is met 31 jaar hoog, en men heeft over het algemeen weinig kinderen. Het aantal kinderen bij de fabrieksarbeiders en overige beroepen is duidelijk groter.

In 1947 is het beroep van boer nog een zaak van vader op zoon en is men nog zeer plaatsgebonden. Vrijwel alle boeren hebben een vader die afkomstig is uit een boerenbedrijf uit de gemeente Epe. Zonen werken zo veel mogelijk op het eigen be-

drijf of op een bedrijf van een grotere boer. Slechts 9% van de zonen van de kleine bedrijven komt in de industrie terecht. Aan bedrijfsopvolgers is er in die jaren absoluut geen gebrek. Er zijn te veel boerenzonen die in de landbouw willen blijven werken. Velen gaan uiteindelijk werken in de bosbouw of komen in loondienst in andere bedrijfstakken. Slechts

Hooiberg, schuur en boerderij in Wissel (familie Riphagen). Deze gebouwen stonden in de bocht Molenpad, Burgweg en Wisselseweg. Foto uit 1958. (Collectie: Gert van den Esschert)

weinig jongeren volgen een opleiding of een avondcursus om zich te scholen voor het agrarische beroep. De kennis wordt vooral van vader op zoon overgebracht. Deels heeft dit te maken met de late oprichting (1944) van een lagere landbouwschool in Epe. Veel zonen van boeren dalen op de maatschappelijke ladder, doordat ze aangewezen zijn op niet-zelfstandige beroepen. In 1947 is het de verwachting dat dit alleen nog maar zal toenemen. Er wordt ook weinig ondernemingslust aangetroffen bij veel jongeren. Ze blijven op het bedrijfje van de vader hangen en gaan niet graag 'wied van huus' om een baan te zoeken. Het 'rondklungelen' om het huis is een vrij algemeen verschijnsel in Epe. De honkvastheid van de agrarische bevolking is zeer groot.

Ook met de huisvesting op kleine bedrijven is het over het algemeen slecht gesteld. Vooral in oude boerderijen heeft het woongedeelte een lage zoldering en treffen we het slaapgedeelte in de woonkamer aan (bedsteden); de verlichting is slecht en het interieur ziet er vaak somber en armoedig uit. Het bovenstaande geldt vooral voor de bedrijfjes op het zand aan vaak slechte zandwegen. Rondom de enken en op het rivierkleigebied zijn de boerderijen groter en is het interieur minder armoedig. Vrouwen werken volop mee op de bedrijven. Zeker in drukke tijden is het voor hen alle hens aan dek. Tijdens het oogsten van de rogge, het hooien en het rooien van de bieten wordt er veel van de vrouwen gevraagd. Op de zeer kleine bedrijven komt het ook voor dat de vrouwen in de zomer alle werkzaamheden moeten uitvoeren, omdat de mannen bij de grotere boeren gaan werken. Dit gaat ten koste van het huishoudelijk werk en de hygiëne. De gezinsuitgaven van deze bedrijfjes zijn zeer laag. Het is armoe troef bij veel van deze kleine bedrijven.

SAMENVATTING

In de gemeente Epe is de landbouw in 1947 nog van grote betekenis. Veel boeren werken op kleine bedrijfjes op matige grond. Er is veelal sprake van te droge of te natte grond. Het aantal kleine bedrijfjes is in Epe veel groter dan in zandgebieden

elders. De Eper bedrijfjes hebben behoorlijk veel koeien en er moet hard gewerkt worden. Dit leidt niet tot meer welvaart, omdat te weinig verdiend wordt in verhouding tot het aantal afhankelijke gezinsleden. Op veel van deze bedrijfjes wordt dan ook armoede geleden. De agrarische bevolking is zeer honkvast en veel zonen willen verder als boer. Veel zonen dalen op de maatschappelijke ladder, omdat zij in loondienst moeten gaan werken.

LITERATUUR

- Bieleman, Jan. *Boeren in Nederland: geschiedenis van de landbouw 1500-2000*. (Amsterdam 2008).
- Bieleman, Jan, e.a. *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw: de geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*. (Groningen 1995).
- Cruyningen, Piet van. *Boeren aan de macht? Boerenemancipatie en machtsverhoudingen op het Gelderse platteland, 1880-1930*. (Hilversum 2010).
- Maris, A., Visser, M.A.J. *Rapport no. 111 betreffende een onderzoek naar het 'kleineboeren-vraagstuk' in de gemeente Epe*. (Den Haag 1949).
- Maris, A. *Enkele aspecten van het kleine-boerenvraagstuk*. (Assen 1951).
- Maris, A., en Rijnveld, R. (1960). *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden: ontwikkeling in de periode 1949-1959* (rapport no. 347) (Den Haag 1960).
- Maris, A., Scheer, C.D., en Visser, M.A.J. *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden: een economisch-sociografisch onderzoek van het Landbouw-economisch instituut*. (Assen 1951).
- Roessingh, H.K. Het Veluws inwonertal, 1526-1947, in: *Afdeling Agrarische Geschiedenis Bijdragen* 11. (Wageningen 1964), p. 79-150.
- Slicher van Bath, B.H. *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850* (6^e druk). (Utrecht 1987).
- Zanden, J.L. van, en Griffiths, R.T. *Economische geschiedenis van Nederland in de 20^e eeuw*. (Utrecht 1989).

OPROEP

Graag kom ik in contact met lezers die nazaten zijn, of nazaten kennen, van kleine boeren. Ik wil een goed beeld krijgen hoe het verder is gegaan met de kleine boeren in onze gemeente na 1950. Wanneer zijn de kleine bedrijfjes beëindigd? In wat voor beroepen zijn de zonen en dochters terechtgekomen? Enz. Mijn opa stopte in 1967 met zijn bedrijfje. De gronden werden nadien deels hobbymatig gebruikt en deels 'onder natuur gebracht'. In zijn omgeving volgden vrijwel alle burens dezelfde weg.

In de jaren tussen 1950 en 1980 veranderde er veel in het buitengebied van onze gemeente. Geïllustreerd met een aantal familieverhalen wil ik die veranderingen gaan verwoorden in 'Ampt Epe'. Wie wil mij helpen?

Mijn mailadres is: hgslijkhuis@hotmail.com

HET MYSTERIE 'P. VISSER' ¹⁾

**IN EERSTE INSTANTIE BEHANDELD DOOR G.S. VAN LOHUIZEN EN
UITEINDELIJK OPGELOST DOOR W. TERWEL**

In ons verenigingsblad *Ampt Epe*, nummer 38 van april 1976, stelde onze toenmalige voorzitter G.S. van Lohuizen onderstaande vraag aan de lezers:

De tekenaar P. Visser

Omstreeks 1850 is in deze omgeving de tekenaar P. Visser zeer actief geweest.

Hij heeft veel gekleurde tekeningen gemaakt, op een vrij primitieve manier.

Zijn perspectief is niet goed, wij zouden nu zeggen, dat hij met een groothoek-lens werkte. Maar hij tekende uiterst nauwkeurig en zeer gedetailleerd. Hierdoor zijn deze tekeningen voor ons zeer waardevol.

Van hem hebben wij tekeningen van Epe, Oene, Heerde, Veessen, Vorchten, Hattem, Welsum, Nijbroek, Olst, maar ook Garderen, Laren (Gld) en Hummelo.

Helaas weten wij van de tekenaar zelf niets. Ondanks naspeuringen bij verschillende instanties blijft P. Visser voor ons nog een onbekende.

Kan iemand ons helpen om iets meer over hem te weten te komen?

Waar woonde hij? Wat was zijn beroep? Wanneer leefde hij? Zijn er nog meer tekeningen bekend buiten ons gebied? Graag zullen wij iets horen.

G.S. van Lohuizen

*P. Visser, 1854, 'De Horsterbrug'. Het kanaal met schepen, die laden en lossen.
Links de Horsterbrug over het kanaal in de weg Epe-Oene.*

Zoekpogingen van verschillende personen bleven zonder resultaat. In *Ampt Epe* nummer 81 van december 1987 kwam de kwestie opnieuw aan de orde. Voor de duidelijkheid volgt dit artikel hieronder, waaruit blijkt dat er einde 1987 nog geen enkel gegeven over P. Visser bekend was.

P. Visser

Onze trouwe medewerker, de heer L. van den Bremen, zond ons een knipsel toe uit het *Deventer Dagblad* van 1 oktober 1987 met het opschrift 'Wegwijzer uit de moeilijkheden', dat wij hier laten volgen. Daarna geeft de heer G.S. van Lohuizen zijn commentaar op dit artikel.

*De Langstraat
in Wijhe*

*(met dank aan
Historische
Vereniging
Wijhe)*

Vraag: Dit schilderij (zie hierboven), waarvan ik u een foto toestuur, is de Langstraat in Wijhe. Het is waterverf op karton, 80 x 65 cm, en de maker is Visser feceite.

Antwoord: Met 'feceite' achter de naam bedoelt de kunstenaar waarschijnlijk 'fecit', dat is: heeft het gemaakt (in het Latijn). Het wordt ook wel afgekort tot fec. Of een enkele f. Vermoedelijk is deze aquarel vervaardigd door de amateurschilder Pieter Visser, die op 5 januari 1819 in Schiedam geboren werd en op 5 juni 1890 te Veenhuizen (gem. Norg) overleed. Hij woonde en werkte tot 1851 in Goes, tot 1876 in Schiedam, daarna tijdelijk in Delft en tenslotte in Norg. Van beroep was hij apotheker, koornwijnbrander en fotograafist, maar in zijn vrije tijd schilderde hij, onder meer in waterverf als op dit karton. De straat lijkt ons nageschilderd naar een foto in de trant van de toen in de mode zijnde optica's, met de

hand ingekleurde prenten in koperdruk, die bestemd waren om in een soort kijkt-
doos met spiegel (camera obscura) bekeken te worden. Het is geen groot kunst-
werk, maar voor een oudheidskamer een interessante plaat. Overigens heeft de
schilder ook deelgenomen aan tentoonstellingen in 1850 en 1858 in Rotterdam en
in 1859 in Den Haag.

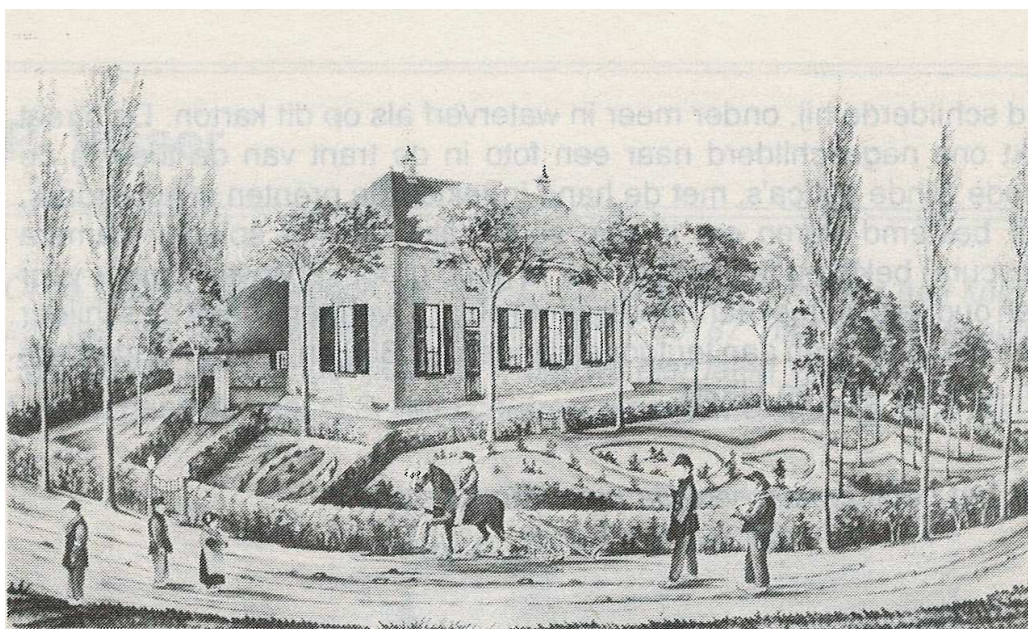
Nu het commentaar van de heer Van Lohuizen:

P. Visser

Zo nu en dan krijg ik een afdruk in handen van een tekening van P. Visser. Vaak
een bekende, zo nu en dan een voor mij onbekende. Door vriendelijke bemidde-
ling van de heer L. van den Bremen kreeg ik een fotocopie van het *Deventer Dag-
blad* van 1 oktober 1987, waarin een tekening van P. Visser, 'De Langstraat' in
Wijhe.

Toen wij in 1976 bezig waren schilderijen en tekeningen over oud-Epe te inven-
tariseren, kwam P. Visser heel nadrukkelijk naar voren. En ik heb daarna aante-
keningen gemaakt van tekeningen die ik van P. Visser tegenkwam. De manier
van tekenen trok mijn aandacht.

De volgende heb ik gevonden:

'Landman Welvaren', nu Middelbeekse Allee 1 in Oene. Aan de heg, die hier rond loopt, maar in werkelijkheid een rechthoek is, blijkt ook weer, dat Visser, doordat hij meer op de tekening wilde hebben dan mogelijk was, met zijn perspectief geen raad wist.

In het boekje *Epe en Oene 800 jaar* (Epe 1976) zijn de vijf tekeningen opgenomen die van Epe bekend zijn:

- 1-Epe: Dorp, gezicht vanaf het (oude) gemeentehuis naar de Hoofdstraat en kerk
- 2-Epe: Dorp, gezicht op de kerk vanaf de Beekstraat
- 3-Oene: De Horsterbrug
- 4-Oene: Dorp met school en kerk. (Een kopie hiervan, van een bekende tekenaar, is ook in Oene. Deze heeft de vrijheid genomen om enkele details op het plein voor de tapperij te wijzigen.)
- 5-Oene: Landman Welvaren, boerderij Middelbeekse Allee.

Ook de Herder Historische Vereniging heeft in haar boek *Heerde, Historisch gezien* (Heerde 1976) de drie bekende tekeningen van P. Visser opgenomen:

- 6-Heerde: Dorp, dorpsplein met kerk
- 7-Vorchten: Dorp Vorchten met de kerk
- 8-Veessen: Gezicht op den Dijk van Veessen

Verder ken ik de volgende tekeningen:

- 9-Hattem: De kerk
- 10-Elburg: In het gemeentemuseum Arnhem is een gekleurde pen- en penseel-tekening van R. Veldhoen (1866-1937): 'Elburg - De Vischpoortstraat in 1854' naar P. Visser.
- 11-Nijbroek: 'Gesicht op Nijbroek' met kerk
- 12-Nijbroek: 'De Bijvanck'
- 13-Welsum: De kerk
- 14-Olst: Het dorp Olst met de kerk
- 15-Wijhe: De Langstraat met de kerk
- 16-Heino: 'Gesicht op Heino' met kerk en molen
- 17-Raalte: Kerk
- 18-Liederholthuis: Kerk
- 19-Zalk: Kerk
- 20-Garderen: Kerk
- 21-Laren (Gld): Kerk
- 22-Hummelo: Kerk

Voor zover ik kan nagaan, zijn alle tekeningen gemaakt in 1854.

De tekeningen van P. Visser zijn pentekeningen, die later zijn omgekleurd met penseel, in heel lichte tinten. Het formaat is meestal ongeveer 80 x 65 cm, op papier of karton.

De manier van tekenen is typisch voor P. Visser. Hij nam in de tekening links en rechts méér op dan mogelijk was, waardoor hij met zijn perspectief in de knoop kwam. Het is te vergelijken met een groothoeklens en dan teruggebracht, waardoor er een ronding vóór in de tekening ontstond, waar die niet was. Een rechte lijn werd bij hem een boog. Op de tekeningen die hierbij zijn afgedrukt, is het

duidelijk te zien. Zijn manier van tekenen doet denken aan wat tegenwoordig wel 'zondagsschilders' genoemd wordt, alle details werden nauwkeurig getekend, tot de stenen en raamverdeling toe. Voor de historie van de plaatsen zijn deze nauwkeurige tekeningen van grote waarde, maar kunst is het niet.

Gezicht op het dorp Epe, gezien vanaf de Beekstraat. Rechts – nu – Vijvervreugd, achter de kerk de Hoofdstraat. Aan de kerk is duidelijk te zien dat hij, door zijn manier van tekenen, met het perspectief in de knoop kwam.

WIE WAS DEZE TEKENAAR P. VISSER?

In het *Mededelingenblad* van Ampt Epe no. 38, april 1976, heb ik deze vraag gesteld, in de hoop dat er misschien iemand zou zijn die hierop een antwoord kon geven. En dat er mogelijk nog meer tekeningen van hem tevoorschijn zouden komen. In het *Gelders Oudheidkundig Contactbericht* van juli 1976 is mijn stukje ook geplaatst.

De enige reactie op beide stukjes was een brief van J.G. Berkhout, provinciaal museumconsulent in Noord-Holland, die mij verwees naar P.A. Scheens *Lexicon*²⁾, waarin vrijwel alle schilders en tekenaars staan:

"Visser, Pieter, geb. Schiedam 5 januari 1819, overl. Veenhuizen (gem. Norg) 5 juni 1890. Woonde en werkte in Goes tot 1851, Schiedam tot 1876, Delft 1876, daarna in Norg. Van beroep apotheker, 'koornwijnbrander', 'photografist', tevens amateurschilder.

Tentoonstellingen Rotterdam 1850 en 1858 en Den Haag 1859. Diverse landschappen bij maanlicht."

Het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag kent P. Visser niet en schrijft: 'Misschien zou hier Pieter Visser in aanmerking kunnen komen en verwijst naar P.A. Scheens lexicon, maar twijfelt sterk.' Zij hopen dat het toeval eens zal helpen om de tekenaar te identificeren. Het Gemeentemuseum te Arnhem heeft alleen de tekening van R. Veldhoen en kent P. Visser niet.

Het kunsthistorisch instituut der Universiteit van Amsterdam kent onze tekenaar ook niet en verwijst ook naar Scheens lexicon. En verwijst naar het Rijksmuseum in Amsterdam. Maar ook het Rijksmuseum in Amsterdam, afdeling Rijksprentenkabinet, kan ons niet verder helpen. En ten slotte, het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden weet ook niet wie 'onze' P. Visser is. Het *Deventer Dagblad* geeft ook de inhoud van Scheens lexicon weer en borduurt daarop verder.

Ik ben er nog steeds niet uit. Voor mij is het wel duidelijk dat 'onze' tekenaar P. Visser niet dezelfde is als uit Scheens lexicon:

1. Pieter Visser uit Scheens lexicon schilderde o.a. landschappen bij maanlicht. Wanneer je zoiets schildert, dan is het mijns inziens onmogelijk om ook de amateuristische tekeningen die wij kennen, te tekenen. Pieter Visser had tentoonstellingen in Rotterdam en Den Haag. Hij moet toch 'iets meer' geweest zijn dan 'onze' P. Visser.
2. De mij bekende 22 tekeningen zijn alle in 1854 getekend. 'Onze' P. Visser moet dus langere tijd hier geweest zijn om op de Veluwe en in Salland te kunnen tekenen. En Pieter Visser woonde in die tijd in Schiedam en was daar koornwijnbrander.
3. Alle mij bekende tekeningen zijn in de plaats gebleven, waar zij getekend zijn. In Oene en Nijbroek zelfs in de boerderij, die hij zo fraai uitbeeldde.

Het lijkt mij daarom dat wij zoeken moeten naar een rondtrekkende tekenaar die 'om den brode' de tekeningen maakte. Ik stel mij voor dat hij rondtrok, aanbood de tekening te maken en deze tevoren al verkocht had. Anders was het niet mogelijk dat wij al deze tekeningen op de plaats zelf vinden.

Ik heb enkele bevolkingsregisters uit de omgeving nagelopen, maar kon P. Visser niet vinden. Met het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie hoop ik dat het toeval ons nog eens op het spoor zet.

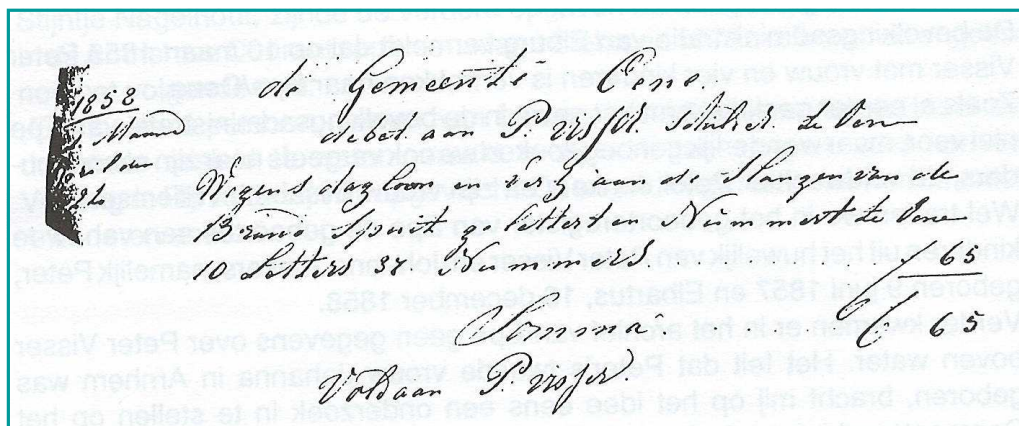
Om compleet te zijn: In Nijbroek zijn twee pentekeningen van bijbelse voorstellingen van Petrus Visser, schilder te Oene. Dit zijn duidelijk heel andere tekeningen dan van 'onze' P. Visser, en ook van jongere datum. Helaas komt deze Petrus Visser, schilder te Oene, ook niet in het bevolkingsregister voor.

En tot slot: In *Heerde, Historisch gezien* staat een schilderij 'Gezicht op de Dorp Wapenvelde' van J. Visser, 1887. Dat is hij dus ook niet.

Is er iemand die mij verder kan helpen of die verder wil zoeken?

G.S. van Lohuizen

Ik kon mij destijds ook volledig vinden in de verzuchting van zowel het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie als de schrijver G.S. van Lohuizen dat het toeval ons misschien nog eens op het spoor van P. Visser zou zetten.

Dit toeval deed zich eerst tien jaar later voor in november 1997. Bladerend in de bijlagen van de Gemeenterekening van Epe op de uitgaven in de jaren 1850-1860 werd ik getroffen door een nota uit 1858, waarbij de gemeente Epe een bedrag van f 0,65 in rekening werd gebracht voor onder andere het nummeren van de slangen van de brandweer te Oene. Het betrof een rekening van P. Visser, schilder te Oene. Ook over 1857 trof ik enkele rekeningen van hem aan voor verrichte werkzaamheden. Er woonde in die jaren dus een schilder P. Visser in Oene. Wel geen kunstschilder of tekenaar, maar wel iemand die in staat moet zijn geweest de ons bekende tekeningen te maken. Het probleem in Epe is echter dat de bevolkingsadministratie eerst na 1860 op gang komt. Uit het feit dat hij zich op zijn rekeningen 'schilder te Oene' noemt, blijkt duidelijk dat hij in Oene woonde.

Zoals ook al door Van Lohuizen was geconstateerd, gaf de bevolkingsadministratie geen P. Visser. Ik zocht eens in het huwelijksregister van Epe en daar vond ik tot mijn verbazing:

17 januari 1857, akte 3

Getrouwd: Peter Visser, weduwnaar van Stijntje Nagelhout, oud 38 jaar, van beroep schilder, geboren te stad Doetinchem, wonende te Oene, meerderjarige zoon van wijlen Peter Visser en Anna Maria Beins, beide te Elburg overleden, en Johanna Jonkers, jongedochter, oud 19 jaar, zonder beroep, geboren te Arnhem, wonende te Oene, minderjarige dochter van Peter Jonkers, veldwachter, en Elisabeth Willemsen, beide wonende te Oene, alhier tegenwoordig en hun toestemming tot dit huwelijk gevende...

Zoekende in het overlijdensregister van Epe vond ik op 18 juni 1856 overleden: Stijntje Nagelhout, geboren te Elburg, wonende te Oene, huisvrouw van Peter Visser, verover te Oene.

Een onderzoek in Elburg leverde het eerste huwelijk van Peter Visser op, namelijk 20 oktober 1842: *Peter Visser, 24 jaar, verwer, geboren te Doetinchem, wonende te Elburg, meerderjarige zoon van Peter Visser, gerechtsdienaar, en van Anna Maria Beins, wonende beiden te Elburg, en Stientje Nagelhout, 18 jaar, beroep dienstmaagd, geboren en wonende te Elburg, minderjarige dochter van Hendrik Nagelhout, van beroep voerman, en Matjen ten Hoope, beide wonende te Elburg.*

De bevolkingsadministratie van Elburg vermeldt dat op 10 maart 1855 Peter Visser met vrouw en vier kinderen is vertrokken naar Epe/Oene. Zoals al eerder gesteld, komt het gezin in de bevolkingsadministratie van Epe niet voor, maar wonderlijk genoeg zoeken we ook vergeefs naar zijn schoonouders, de veldwachter Peter Jonkers en zijn vrouw Elisabeth Willemsen. Wel treffen we in het geboorteregister van Epe de geboortes aan van twee kinderen uit het huwelijk van Peter Visser en Johanna Jonkers, namelijk Peter, geboren 9 juni 1857, en Elbartus, 16 december 1858.

Verder kwamen er in het archief van Epe geen gegevens over Peter Visser boven water. Het feit dat Peters tweede vrouw Johanna in Arnhem was geboren, bracht mij op het idee eens een onderzoek in te stellen op het gemeentearchief van Arnhem. Dit was eerst geen succes, omdat de bevolkingsadministratie van Arnhem door de oorlogshandelingen verloren is gegaan. Wel waren er klappers op, en microfiches van, de geboorte-, huwelijks- en overlijdensregisters.

Het geboorteregister geeft de geboorte van twee kinderen van het echtpaar Peter Visser en Johanna Jonkers, namelijk: op 25 februari 1861 een dochter Grada Maria Elisabeth en op 22 mei 1863 een zoon Andries Wilhelmus.

We kunnen dus stellen dat het echtpaar tussen 12 december 1858, de geboorte van Elbartus, en 25 februari 1861, de geboorte van Grada Maria Elisabeth, naar Arnhem is verhuisd. Maar ook de schoonouders van Peter Visser zijn naar Arnhem gegaan. Op 24 december 1861 verkopen zij hun woning in Oene aan Hendrik Gerrits Peters, boerenknecht op Kampereiland, die de woning op 22 februari 1862 kan aanvaarden. Peter Jonkers en zijn vrouw Elisabeth Willemsen zijn dus kort voor 22 februari 1862 ook naar Arnhem verhuisd. Het overlijdensregister van Arnhem geeft aan dat op 6 augustus 1872 Peter Jonkers, geboren te Tiel, wonende te Arnhem, gemeentereiniger, echtgenoot van Elisabeth Willemsen, zoon van wijlen de echtelieden Andries Jonkers en Petronella van Woerd 'in den ouderdom van 63 jaar en 6 maanden in den Hommelstraat' binnen deze gemeente is overleden.

Het overlijden wordt aangegeven door Peter Visser, oud 54 jaar, van beroep verwer, en Andries Jonkers, oud 26 jaar, wekker, beide alhier wonende.

Akte 121 van 11 februari 1879 van het overlijdensregister geeft ons nieuwe informatie. Petrus Visser, zoon van de overledene, oud 35 jaar, van beroep verwer, en Willem Langras, oud 54 jaar, van beroep tuinman, beide alhier wonende, geven aan:

'Dat op dinsdag den 11 dezer maand des morgens ten zeven ure uit de rivier de Rijn aan de Rijnkade binnen deze gemeente is opgehaald het lijk van Peter Visser, geboren te Doetinchem, wonende alhier, oud twee en zestig jaar, van beroep verwer, echtgenoot van Johanna Jonkers, vroeger weduwnaar van Stijntje Nagelhout, zijnde de verdere opgaven de aangevers

Arnhem, 11 Febr. Alhier is een bejaard man, verver van beroep, gisterenavond, door de duisternis misleid, te water geraakt. Heden-ochtend werd aan de **Verlengde Rijnkade** zijn lijk opgevischt. Hij laat eene weduwe met 4 kinderen achter.

Het bericht stond in iets gewijzigde vorm ook in 'De Tijd' van 13 februari 1879.

onbekend.'

In de *Arnhemsche Courant* van woensdag 12 februari 1879 trof ik over dit ongeluk nog het volgende aan: 'Een bejaard persoon, verwer van beroep, schijnt gisteren avond door de duisternis misleid te water geraakt te zijn. Heden morgen werd aan de Verlengde Rijnka-

de zijn lijk opgevischt. De ongelukkige laat eene weduwe met 4 kinderen achter.' Een tragisch einde van Peter Visser, die in het adresboek wordt vermeld als teekenmeester en huisschilder, wonende in de Bloemstraat H 525. Zijn weduwe hertrouwt op 21 juni 1882 met Peter Joseph Adriaense, oud 31 jaar, sigarenmaker, geboren te Kampen. Johanna Jonkers, de weduwe van Peter Visser, is dan 45 jaar oud. Zij overlijdt op 17 april 1896 op 59-jarige leeftijd in de Bloemsteeg in Arnhem.

Met dank aan André Wolters van der Weij, die in Arnhem op het gemeentearchief voor mij zocht in de serie adresboeken en Peter Visser daar in het jaar 1862 voor het eerst vermeld vond en waar hij voor de eerste keer 'teekenmeester' wordt genoemd. Naderhand vond ik in het rekenboek van de kerkvoogdij van Oene over het jaar 1855 nog de aantekening: 'P. Visser voor het vergulden van de haan op de toren alsmede voor schilderwerk en vergulden der wijzerborden f 17,46. Voor 13 boekjes dukatengoud f 11,35.'

Jammer dat onze erevoorzitter G.S. van Lohuizen de oplossing van het mysterie P. Visser niet meer heeft mogen meemaken.

W. Terwel

NOTEN (TOEGEVOEGD 2015)

- 1) Dit artikel is een herdruk van het artikel uit nummer 124 van *Ampt Epe*. Gezien de komende tentoonstelling met schilderijen van P. Visser wilden wij onze leden graag nader over hem informeren.
- 2) Het boek, bestaande uit twee delen, heet officieel *Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950*; het werd geschreven door Pieter A. Scheen. In de kunstwereld staat dit standaardwerk bekend als 'de Pieter Scheen'.

PLUIMVEEHOUDERS-VEREENIGING VAASSEN

FRANS SCHUMACHER

Epe's burgemeester eet omelette.

Bij de opening van de nieuwe eierhal te Vaassen door den heer Van Walsem, burgemeester der gemeente Epe, biedt de voorzitter der Vaassensche Pluimvee-vereeniging, de heer Salm, den burgervader een mandje eieren aan, dat in dank aanvaard wordt.

Werkelijk bijzonder om dit bericht aan te treffen op het tweede blad van de *Indische courant*, onder de kop 'De Wereld In Beeld'. De Vaassense eierhal tussen foto's met korte onderschriften die gaan over het bezoek van prins Hendrik aan de internationale Perstentoonstelling in Keulen of over het congres van de Unie van Volkenbondsvereenigingen in de Ridderzaal te 's-Gravenhage. Het betreft de krant van 31 juli 1928.

HOE EEN VAASSENSE EIERHAL 'WERELDNIEUWS' HEEFT KUNNEN WORDEN

Op woensdag 22 december 1926 hield de Pluimveehouders-Vereeniging Vaassen onder leiding van voorzitter W.A. Salm in de zaal van café De Valk een vergadering. Een van de zaken die aan de orde kwam, was de gewenste komst van een eierhal in Vaassen. Het bestuur had hierover een bijeenkomst gehad met de winkeliers en men had berekend dat er meer dan honderdduizend eieren per week op de markt konden worden aangeleverd. Een markt in Vaassen had dus wel degelijk bestaansrecht; nodig was een plaats voor ontvangst van de eieren. Men wilde daarvoor de oude eierhal uit Epe naar Vaassen zien te krijgen. Deze hal in Epe, in 1913 gebouwd door aannemer Van Ommen, beviel blijkbaar niet meer en de gemeenteraad had al in februari 1924 aangegeven ten hoogste vijftientigduizend gulden te

willen besteden aan de bouw van een nieuwe overdekte eierhal.

Op de eerstvolgende vergadering van de Pluimveehouders-Vereeniging Vaassen, op 26 januari 1927, kon worden medegedeeld dat besprekingen inzake de eiermarkt zover gevorderd waren dat de eerste markt gehouden kon worden op de eerste donderdag in februari. Pogingen om de eiermarkt nieuw leven in te blazen bleken, gezien de opkomst in die maand, zeer succesvol. Veel leveranciers die anders gewoonlijk hun eieren rechtstreeks naar de winkelier brachten, waren nu op de markt aanwezig. Ook ontbraken de eierhandelaren niet; zij waren tevreden over de kwaliteit en over het aantal aangevoerde eieren.

Enkele weken later verscheen dit bericht in het *Nieuws- en Advertentieblad*:

'Betreffende de eiermarkt verzoeken belanghebbenden ons het volgende te melden: Er komen steeds meer personen met eieren aan de markt. De menschen blijken werkelijk met den nieuwen toestand ingenomen te zijn. Hoewel er reeds twee nieuwe banken bijgeplaatst werden, moesten velen hun manden op den grond zetten. De behoefte aan een hal of tenminste voorlopig van een beschutte ruimte doet zich nu al gevoelen, want mocht de weersgesteldheid zich in ongunstigen zin wijzigen, dan zou dit weleens van minder goeden invloed op

de markt kunnen zijn, wat zeer te betreuren zou wezen, nu de pogingen de markt weer op te heffen succes blijken te hebben.' Het was de gemeenteraad al een tijdlang duidelijk dat uitbreiding van het marktplein in Vaassen noodzakelijk was. Door gebrek aan ruimte kon-

Boven:

'Een kijkje op het gebouw, dat voor de welvaart van de landbouwende bevolking van groot belang is.'

Onder:

V.l.n.r. Mannes de Graaf, Hendrik Leendert Labberton junior, Oppelaar en Hendrik Leendert Labberton senior. De naam van de jongen met fiets is mij (FS) niet bekend.

Bestuur van de Pluimvee-Vereeniging met burgemeester en genodigden gefotografeerd ter gelegenheid van de opening van de eierhal.

Boven: G. Reuvekamp, A. van Triest en Van Laar; **Midden:** W.C.A. Bervoets, H. Bontekoe (gemeenteopzichter), P.J. van Wijk, mr. A.R.P. Mees, H. van Rijssen, A. van Vemde en H.L. Labberton senior. **Onder:** Joh. Scheers, W.A. Salm, burgemeester Van Walsem en de wethouders H. Heering en G.H. Westhoff.

den bepaalde plannen, zoals vernieuwing van het arrestantenlokaal en het brandspuithuisje, niet worden gerealiseerd. Nu ook de eiermarkt zich inmiddels behoorlijk had uitgebreid, zou een hal op de markt meer dan welkom zijn. In augustus 1927 kreeg de gemeente echter de gelegenheid de in de nabijheid van het marktplein liggende grond te kopen van de familie Heering en de heer G. Reuvekamp. Deze kans werd met beide handen aangegrepen; aan de heer Reuvekamp werd een grondprijs betaald van vijf gulden per vierkante meter. Voor de circa zeshonderd vierkante meter grond van de familie Heering betaalde de gemeente duizend gulden.

Na de uitbreiding van het marktplein kon in 1928 een lang gekoesterde wens in vervulling gaan. Op donderdag 28 juni kon de eierhal, gebouwd door J.W. Matthijsse, op feestelijke wijze in gebruik worden genomen.

Midden jaren dertig constateerde men bij de vereniging een achteruitgang van de eiermarkt. Dit had verschillende oorzaken. Zo werden er veel eieren bij de winkeliers gebracht en ook boden leveranciers hun eieren aan bij een handelaar in de

box van de hal. Grote leveranciers lieten de eieren van huis halen door een koopman. Het bestuur wilde de aanvoer van eieren stimuleren door persoonlijke benadering van de leveranciers en door het geven van premies aan hen die de meeste eieren op de markt brachten.

Door de Tweede Wereldoorlog kwam er voorlopig een einde aan de eiermarkt. Na de oorlog werd op initiatief van de Vereniging Vaassen Vooruit de wekelijkse eiermarkt in ere hersteld. Op donderdag 14 juli 1949 zorgden de pluimveehouders voor een eerste aanvoer van twintigduizend eieren.

De eierhal heeft vele jaren dienst gedaan, maar verdween uiteindelijk van het marktplein. Eind juni 1954 werd een begin gemaakt met de sloop van de eierhal.

Veluws Nieuws deed verslag:

'Hoewel dit houten gebouw hier nog wel voor verschillende doeleinden kon worden gebruikt, is deze sloping toch wel een flinke verbetering. Het nog bruikbare hout zal naar Epe worden getransporteerd om aldaar dienst te doen.'

Twee keer raden waar het sloophout, waaronder de spanten, voor werd gebruikt? Voor het opknappen van de door achterstallig onderhoud in verval geraakte eierhal in Epe. Deze (tweede) hal was in mei 1927 door burgemeester Van Walsem geopend.

DAN NOG DIT:

Al bij de oprichting van de Pluimveehouders-Vereeniging Vaassen klonken er stemmen die zeiden dat de vereniging geen lang leven zou hebben. Veel vertrouwen had men dus kennelijk niet in deze nieuwkomer. Men startte met een kleine 50 leden. Toch werd het tienjarig bestaan gehaald en kon men in 1937 met bijna 140 leden positief terugblikken. Er werden in die tien jaar lezingen, tafelkeuringen en vier tentoonstellingen gehouden. Ook waren er filmvoorstellingen geweest, aldus het *Nieuws en Advertentieblad* van 3 februari 1937.

Eind mei 1946 werd echter in een algemene ledenvergadering van de Pluimveehouders-Vereeniging Vaassen gevraagd een beslissing te nemen ten aanzien van

de vraag wat te doen met de vereniging: opheffen of samengaan met de V.P.K.V.? Volgens voorzitter Schilder was opheffing gewenst, omdat er in ons dorp geen

Afbraak van de eierhal met 'in top' Willem Bomhof.

Pluimveetentoonstelling in 1932.

Boven links: Joh. Smit en H. Berkhoff; **Midden:** J.J. van Wijk, W.C.A. Bervoets, C. Buddingh, Joh. Jonker, Chr. Pas en H. van Rijssen; **Onder:** H.L. Labberton, G.H. Westhoff en burgemeester Van Walsem. **Boven rechts:** E. Kamphuis; **Midden:** Klevringa, W. Brouwer en twee keurmeesters; **Onder:** R. Schilder, L. Booy en H. van Straaten.

Pluimveehouders-Vereeniging Vaassen.

Ledenvergadering

op Dinsdagavond 21 Nov. a.s. te half zeven

In café H. Vos, „Spoorzicht“.

Spreker: de heer C. Pluim, H.ttem.

Tafelkeuring van kippen en demonstratie

pullorum-onderzoek.

(2895)

HET BESTUUR.

P.S. Komt allen en brengt kippen mede!!

Rechts: Aankondiging ledenvergadering in het 'Nieuws- en Advertentieblad' van 18 november 1933.

plaats was voor twee verenigingen. **Eenheid komt de pluimveeteelt ten goede!**

Met algemene stemmen werd het voorstel tot opheffing aangenomen. Volgens de statuten moesten bezittingen bij opheffing voor een deel geschonken worden aan een vereniging die de pluimveeteelt bevorderde en voor een deel aan een liefdadig doel. Zo ontvingen Groene Kruis en Wit Gele Kruis elk 100 gulden. Het overblijvende bedrag, vijfhonderdentweeëndertig gulden en tweeëntwintig cent, werd na aftrek van de nog lopende onkosten aan de V.P.K.V. geschonken, evenals de inhoud van de zogenaamde eierpot. Bovendien gaf men het advies aan de leden om lid te worden van de V.P.K.V. (Vaassensche Pluimvee- en Konijnenvereniging). Begin april 1946 had de vereniging 'Het Raskonijn' namelijk besloten onder de naam V.P.K.V. met haar activiteiten verder te gaan, om daarmee in de vereniging plaats te geven aan alle sportfokkers, zoals kippen-, sierduiven- en konijnenfokkers.

LEZERSRUBRIEK

REACTIES OP DE ARTIKELN VAN G.S. VAN LOHUIZEN IN 'AMPT EPE' NR. 199

De vele reacties die wij als redactie mochten ontvangen naar aanleiding van de artikelen over G.S. van Lohuizen willen we u niet onthouden. We maken graag van de gelegenheid gebruik om ook enkele, toen niet-geplaatste illustraties alsnog op te nemen.

Met veel genoegen heb ik het jongste nummer van *Ampt Epe* doorgenomen. Met name het eerbetoon aan de heer Van Lohuizen vond ik mooi om te lezen. Ik zal een jochie van een jaar of 5, 6 zijn geweest dat ik met oma Kwakkel weleens een boodschap ging doen in zijn drogisterij.

De foto op pag. 40 geeft mij een 'Aha-erlebnis': een ietwat gereserveerde man in een witte overjas en een hoornen bril met dikke glazen. In de jaren '80 gaf dhr. Van Lohuizen een 'workshop' Eper geschiedenis in het kader van de Buitenschoolse Activiteiten aan de RSG. Spijt als haren op mijn hoofd dat ik daar destijds geen gebruik van heb gemaakt. Maar ja, ik was een jaar of 15, 16 en had andere interesses.

Bert Kwakkel, Amsterdam

Beste Lijda, Jan en Willem,

Ik heb met heel plezier en interesse jullie stukken gelezen van Gerrit van Lohuizen. Boeiend. Kende hem natuurlijk wel, maar niet direct persoonlijk. Wel veel over hem gehoord van mijn moeder, omdat die elkaar wel goed kenden. Ook met zoon Dick heb ik opgetrokken tijdens mijn mulo-tijd.

Zoals jullie hem beschreven hebben, zo heb ik hem ook ervaren. Nogmaals dank voor jullie bijdrage in deze.

Rijk van Ark, Epe

Ook Lijda zelf kwam nog met een 'nawoord':

Zo kwam er deze week een telefoontje van het vroegere winkelmeisje Aartje van Westerveld van de 'Kleine Emsterhof'. Ze was heel blij met het beeld dat we geschetst hebben van deze man en zijn familie. Wat het allemaal al oproept...

Lijda van den Bremen-Jonker

200 JAREN

hoo' was het in 1743!

Een klein winkeltje met bakkerij En het groeide uit tot de zaak, zoals U die nu kent Verzorgde Voedingsmiddelen. Drogisterij. Optiek. Gedistilleerd en Wijnen. Dat kan alleen door kwaliteit en goede bediening.

Deze 200-jarige traditie houden wij hoog, ook na de oorlog.

Firma G. S. van Lohuizen, Epe

Wel erg kleine lettertjes...

Een klein winkeltje met bakkerij.
En het groeide uit tot de zaak,
zoaals U die nu kent. Verzorgde
Voedingsmiddelen. Drogisterij.
Optiek. Gedistilleerd en Wijnen.
Dat kan alleen door kwaliteit en
goede bediening.

Deze 200-jarige traditie houden
wij hoog, ook na de oorlog.

Advertentie in: *Eper krant*, 1943

Twee eeuwen

Wat lees ik vandaag in de Veluwsche krant?

Een zaak, die twee eeuwen bestaat!

En die dit feit, alsof het niets is,

Heel kalmpjes passeeren maar laat.

Ja, 'k weet wel, het feesten dat valt thans niet mee.

Wat moet zelfs een kruidenier presteeren?

Maar 'k wil, zonder natje of droog,

Van Lohuizen toch feliciteeren.

Want zes generaties in twee honderd jaar

Moesten heel wat oorlogen beleven,

En toch zijn ze - men bedenke dit goed -

Tot dusver nog staande gebleven.

Dit is dus de les van die twee honderd jaar:

Hoe moeilijk en zwaar soms de tijden,

Na regen komt altijd de zonneschijn weer,

Na moeite en druk het verblijden.

V.

VRAAG VAN WILLY SMIT-BUIT

Bij het RKD Netherlands Institute for Art History zit een portret in de collectie dat Eppo Doeve (1907-1981) gemaakt heeft. Eppo Doeve was een van de bekendste illustratoren die Nederland ooit gehad heeft.

Bij het instituut veronderstelde men dat het portret Julia Cleve moest verbeelden. Dit op grond van het feit dat de dame-met-de-merel omstreeks 1940 geportretteerd is tegen de achtergrond van kasteel Cannenburch. Frida Cleve-Mollard was de laatste particuliere eigenares van het kasteel en haar enige dochter heette Julia. Daarom is de toeschrijving wel begrijpelijk, maar bij nader inzien blijkt deze onjuist te zijn. Julia Cleve (1903-1943) leek helemaal niet op de dame op het portret. Mijn vraag is nu: heeft iemand enig idee wie hier door Doeve geportretteerd is? Waarschijnlijk iemand die verkeerde in kringen rondom de Cannenburch.

Links: het portret uit de collectie van het RKD. Rechts: (de echte) Julia Cleve.

REACTIE BERT KWAKKEL N.A.V. AMPT EPE NR. 200

In nummer 200 stelt streekarchivaris Kouwenhoven een vraag (vraag 5) over een persoon die zowel op een tekening als op een foto te zien zou zijn.

Volgens het bijschrift bij foto nr. 75 in zijn boekje *Epe in oude ansichten* vermeldt Gert ter Braak dat het hier gaat om de heer Van Wielink, vader van verzetsheldin mevrouw E.J. van Lohuizen-van Wielink. Haar echtgenoot, Derk Jan van Lohuizen, staat ook op deze foto, die genomen is bij het nieuwe zwembad De Wijerd. Cornelis van Wielink was getrouwd met Mietje Jacoba Schuttevaer en overleed te Epe op 10 maart 1940.

Of de door Zimmerman geportretteerde man ook de heer Van Wielink voorstelt, durf ik niet te bevestigen.

Met vriendelijke groet,
Bert Kwakkel, Amsterdam

